

**TSENGULUSO YA U TAMBUDZWA HA VHANNA NGA
VHAFUMAKADZI KHA DIRAMA DZA MAHAMBWA, NETSHIRANDO
NA MUNYAI NA NETSHIVHUYU**

Nga

MUNYANGANE NDITSHENI NORMAN

Mushumo wo netshedzelwa sa tshipiḁa tsha u swikelela thodea dza digirii ya

MASITASI (M.A.)

kha

NYAMBO DZA VHAREMA

FAKHALITHI YA NGUDO DZA VHATHU

TSHIKOLO TSHA NYAMBO NA NGUDO DZA VHUDAVHIDZANI

kha

YUNIVESITHI YA LIMPOPO

MUFHATUḐI: PROF R.N. MAḐADZHE

2014

MUANO

Nḡe wa tsaino ine ya vha afho fhasi ndi ana uri, mushumo une wa vha kha tsenguluso ino ndi wanga we nda u kuvhanganya nḡe muḡe nahone a u athu iswa kha yunivesithi ifhio kana ifhio u fusha ṡhodea ya digirii ifhio kana ifhio.

TSAINO..... **DATUMU**.....

VHUDIKUMEDZELI

Mushumo hoyu wothe ndi u kumedzela vhananga Pfanani, Mulanga, Uapfa, Uhone na vhafumakadzi vhangwa Alusewi na Muvhangisano. Mme anga Vho Masindi ndi nga si vha hangwe. Khaladzi anga Thivhuelwi nda mu hangwa ndi nga vha ndo la nduhu dzo siwaho nga mahunguvhu. Wa u fhedzisela ndi Khotsi anga mutahabvu Vho Thinawanga Munyangane vhe vha simesa u mmbudza uri pfunzo ndi ifa li sa sini.

NDIVHUHO

Ndivhuho dzanga ndi dzi livhisa kha mugudisi wanga Phrofesa RN Maḡadzhe vhe vha tuḡuwedza vha sa neti. Milambo ye ya vha yo ḡala ro i wela roḡhe vho mpfara nga tshanda. Venda kha li pembele vhunga lo beba mutuka. Ndi livhuha na Muhasho wa Nyambo dza Vhathu kha Yunivesithi ya Limpopo we wa ita uri bono ḡanga li wedze. A thi hangwi na vha Yunivesithi ya Venda vhe vha nḡea thendelo ya u shumisa ḡaiburari yavho.

Ndi livhuha na Vho AV Mantsha vhe vha ntuḡuwedza kha u khunyeledza uyu mushumo. A thi hangwi u isa nduvho kha mahosi oḡhe vhe vha nthusa kha u kuvhanganya mafhungo o ḡwalwaho kha tsenguluso ino. Phrofesa NA Milubi vho nḡea mafufufu kha u isa phanda na tsenguluso ino.

Ndi livhuha vhathu vhoḡhe vhe vha ita uri muloro wanga u wedze. A thi hangwi u livhuha vhathu vhoḡhe vhe nda fara navho nyambedzano vha shumisana na nḡe vha sa fheli mbilu. Tsenguluso ino ya u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi yo khunyelela nge ra ita muthathendilo. Ndi fhedza nga u livhuha Mudzimu vhe vha mpha nungo dza u khunyeledza mushumo uyu.

MANWELEDZO

Thodiso iyi yo sengulusa u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi kha dīrama dza Mahamba (1989), Netshirango na Munyai (2007) na Netshivhuyu (1989). U tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi hu khou bvelela fhedzi a hu dzhielwi n̄tha. Muvhuso na Madzangano a si a Muvhuso a simesa u amba nga ha u tambudzwa ha vhana na vhafumakadzi ngeno vha sa iti zwo linganaho kha u lwa na u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi.

ABSTRACT

The mini-dissertation investigated the portrayal of men abuse by women in the works of Mahamba (1989), Netshirando and Munyai (2007) and Netshivhuyu (1992). The abuse of men by women is a reality but it is not taken seriously. Government and Non-Governmental Organisations put more emphasis on women and children abuse whereas they are not doing enough to protect men from abusive women.

NDIAMA YA U THOMA

1.1	MARANGAPHANDA.....	1
1.2	THAIDZO YA THODISISO.....	2
1.3	NDIVHO YA THODISISO.....	3
1.4	ZWIPIKWA ZWA THODISISO.....	3
1.5	NGONA DZA THODISISO.....	4
1.6	KUKUVHANGANYELE KWA MAFHUNGO.....	4
1.6.1	Ngona ya phuraimari.....	4
1.6.2	Ngona ya sekondari.....	5
1.7	TSAUKANYO YA MAFHUNGO.....	5
1.8	NDEME YA THODISISO.....	6

NDIMA YA VHUVHILI: TSENGULUSO YA MAÑWALWA

2.1	MARANGAPHANDA.....	7
2.2	TSENGULUSO YA MAÑWALA.....	7
2.2.1	Lamana (1997).....	7
2.2.2	Knox na Schact (2006).....	8
2.2.3	Caroline na David (1999).....	9
2.2.4	Claire (2006).....	9
2.2.5	Bible Society of South Africa (2000).....	10
2.2.6	Cherry (1999).....	11
2.2.7	Mwamwenda (2006).....	12
2.2.8	Sikhwivhilu (2004).....	12
2.2.9	Ramazanoglu (1989).....	13
2.2.10	Morgan (1970).....	14
2.2.11	Scott na Randall (2001).....	15

2.2.12	Wood (2007).....	15
2.2.13	Lauer (1994).....	16
2.2.14	Jeater (1993).....	17
2.2.15	Human Sciences Research Council (1997)	18
2.2.16	Gibson (1992).....	19
2.2.16.1	U fhelelwa nga nungo	19
2.2.16.2	U sa tsha vha na dzangalelo kha zwa vhudzekani.....	20
2.2.16.3	U sa fulufhedzea	20
2.2.17	Murty (2003).....	20
2.2.17.1	U neta lwo kalulaho	20
2.2.17.2	U shuma tshifhinga tshilapfu.....	21
2.2.17.3	U vha na thaidzo ya masheleni.....	21
2.2.18	Kosberg (1998).....	21
2.2.19	Mendel (1996).....	22
2.2.20	Fiebert 2009).....	23
2.2.21	Meadows (2001).....	24
2.2.21.1	Vivho la vhafumakadzi.....	24
2.2.21.2	Vhudzekani	24
2.3	MANWELEDZO.....	25

NDIMA YA VHURARU: U TAMBUDZWA HA VHANNA HU SA VHONALI

3.1	MARANGAPHANDA.....	26
3.2	U TSISWA TSHIRUNZI.....	26
3.3	U TAMBUDZWA LWA MUHUMBULO.....	30
3.4	U TAMBUDZWA LWA MASHELENI.....	33
3.5	U TAMBUDZWA LWA VHUDZEKANI.....	35
3.6	U TAMBUDZWA NGA U SA LONDWA.....	36
3.7	ZWINE ZWA TUTUWEDZA U TAMBUDZWA HA VHANNA HU SA VHONALI.....	39

3.7.1	Mvelele ya Tshivenda.....	39
3.7.2	U dihudza ha vhanna.....	41
3.7.3	Vhurerele ha Tshikhrisite.....	42
3.7.4	Pfanelo dza vhafumakadzi.....	43
3.7.5	Lufuno lwa tshelede.....	44
3.7.6	Khonani mmbi.....	45
3.8	MANWELEDZO.....	47

NDIMA YA VHUṂA: U TAMBUDZWA HA VHANNA HU NO VHONALA

4.1	MARANGAPHANḂA.....	48
4.2	U SHELELWA MULIMO ZWIḂIWANI.....	48
4.3	U REḂWA NGA BANGA.....	49
4.4	U FAFADZELWA NGA GESE I BVISAHO MIḂODZI.....	51
4.5	ZWITHU ZWI NO ḂISA U TAMBUDZWA HA VHANNA HU VHONALAHO KHA ḂIRAMA DZO BULWAHO.....	52
4.5.1	U mala vhafumakadzi vhanzhi.....	52
4.5.2	Nyemulo.....	53
4.5.3	Vhafunzi vha sa fhulufhedzei.....	54
4.5.4	Lupfumo.....	55
4.5.5	U dzhiela vhafumakadzi fhasi.....	56
4.5.6	U fhurwa ha vhafumakadzi.....	57
4.5.7	U shuma lwo kalulaho.....	58
4.6	NDILA INE U TAMBUDZWA HA VHANNA HU NO VHONALAHA DZHIWA NGAYO KHA ḂIRAMA DZO BULWAHO.....	58
4.6.1	Vhulamukanyi.....	59
4.6.2	Zwitshavha zwa vhadzulapo.....	61
4.6.3	Kereke.....	62
4.7	MANWELEDZO.....	63

**NDIMA YA VHUṬANU: TSENGULUSO YA MANWELEDZO, MAWANWA NA
THEMENDELO YA ṬHODISISO**

5.1	MARANGAPHANḌA.....	64
5.2	MANWELEDZO.....	64
5.3	MAWANWA.....	65
5.4	ZWIVHANGI ZWA U TAMBUDZWA HA VHANNA NGA VHAFUMAKADZI KHA ḌIRAMA DZO BULWAHO.....	65
5.5	MASIANDOITWA A U TAMBUDZWA HA VHANNA NGA VHAFUMAKADZI KHA ḌIRAMA DZO BULWAHO.....	66
5.6	THEMENDELO.....	66
5.7	MAGUMO.....	67
	BUGUTSHUMISWA.....	68

NDIMA YA U THOMA

1.1 MARANGAPHANĀ

U ya nga ha mvelele ya TshivenĀ, munna ndi t̄hoho ya muġi nahone mufumakadzi u tea u thetshelesa na u t̄honifha munna wawe. Kha VhavenĀ u tambudzwa ha munna ndi zwithu zwi sa t̄anganedzei. Naho munna a tshi nga vha o nyadzisea hani zwi tshi ya nga ha tshiimo, u kalaha na vhuhoĀ, o tewa nga u fhiwa t̄honifho yo fhelelaho. U sema, u rwa na u tambudza munna nga mufumakadzi, zwi a ila nga TshivenĀ.

Ano maġuvha zwithu zwo no shanduka, vhanna vha vho tambudziwa nga vhafumakadzi. Mvelele ya TshivenĀ i dovha ya ita uri vhanna vha tshi tambudzwa nga vhafumakadzi vha sa bvele khagala vhunga hu tshi pfi munna ha lili u lilela thumbuni. U lilela thumbuni honohu hu fheleledza nga u vhindisa vhanna vha vho vhulaha vhafumakadzi na vhana. U thivhela mabulayo a si na musu, vhanna na vhone vha t̄oĀ thuso kha dandetande ĩa u tambudzwa nga vhafumakadzi.

Tshanduko dzo ġiswaho nga Muvhuso wa Demokirasi na dzone dzi a t̄ut̄uwedza u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi. Vhunga vhathu vhoĀthe vha na pfanelo nahone vha tshi lingana, vhañwe vhafumakadzi vha mbo ġi zwi dzhia uri na muġani munna na mufumakadzi ndi t̄hoho dza muġa. Izwi zwi mbo ġi ġisa khudano vhunga vhanna vha tshi ġo hana u tambudzwa nga milayo ine vha vhetshelwa nahone i konġaho. U ya nga ha muñwali Eldredge (2010:64) vhanna vha ġivhona sa vhathu vho ñewaho maanda nga Mudzimu vhunga na shango ĩo kumedzelwa Adamu uri a ĩi vhuse a dovhe a ñee madzina zwithu zwoĀthe. Izwi zwi a thusa uri ri pfesese uri ndi ngani vhanna vha sa konġeleli u tambudzwa nga vhafumakadzi.

Vhana vha khakha kana vha ita zwo vhihfaho, vha vhudzwa u pfi vho dzhia zwa khotsi. Izwi zwi vha zwi tshi khou ambelwa u vhaisa vhanna. U tambudzwa muyani honohu, hu ġisa mutsiko kha vhanna zwa ita uri hu vhe na khakhathi muġani. Maswanganyi (2009:26) uri zwo tea uri vhafumakadzi vha thetshelese na u t̄honifha vhanna vhavho. Vhañwe vhanna a vha pfiwi naho vha tshi khou amba zwi no fhaĀa.

Vhañwali vha ngaho Ronald na Smith (1981:232) vha vhona u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi zwi tshi thoma nga tsemano, mufumakadzi a bvisa maipfi a no bvula tshirunzi munna. Munna a balelwa u kondelela a rwa mufumakadzi. Musi munna o no hangwa, mufumakadzi u a shumisa zwihali zwi ngaho lufhanga, tshigidi, boḡelo na maḡi a no fhisa u huvhadza kana u vhulaha munna wawe.

Kha ṭhodiṣiso iyi u tambudzwa ha vhanna nga ṅila dzo fhambanaho, hu ḡo ḡisendeka kha ḡirama dza vhañwali vha tevhelaho:

1. Mahamba (1989) *Zwo lunngwa*.
2. Netshirando na Munyai (2007) *Ho vhiḡha*.
3. Netshivhuyu (1992) *Vho lu fukula*.

Naho avha vhañwali hu na thero dzo fhambanaho dzine vha ṭoḡa u dzi bveledza nga kha ḡirama dzavho, kha u bveledzwa ha thero dzenedzo hu vhone hu na u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi nga ṅila dzo fhambanaho.

1.2 THAIDZO YA ṭHODIṢISO

Ano maḡuvha hu pfala mabembela manzhi kha dziradio, gurannḡa na theḡevishini a u amba nga ha u tambudzwa ha vhafumakadzi na vhana ngeno hu na vhanna vhane vha khou tambudzwa nga vhafumakadzi hu sa pfi tshithu ngazwo. Arali munna a vhulawa nga mufumakadzi kana u tambudzwa nga mufumakadzi a zwi dzhielwi ṅṅha.

Zwino iyi thaidzo ya u sa dzhielwa ṅṅha ha u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi, ndi yone ine ya ita uri vhanna vha bvisele mbiti na vuvu kha vhana na vhafumakadzi. Kha ṅwaha muṅwe na muṅwe Muvhuso wo ita mbetshelo ya maḡuvha a fumirathi (16) a u lwa na u tambudziwa ha vhana na vhafumakadzi ngeno hu si na na ḡuvha na ḡithihi zwaḡo ḡo vhetshelwaho u lwa na u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi.

Vhulamukanyi ha sialala (khoru dza misanda) na khothe dza mulayo a dzi dzhieli n̄tha u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi. Izwi zwi ita uri vhanna vha pfe vha songo tsireledzea vha vho dzhia mulayo vha u vhea zwandani zwavho.

1.3 NDIVHO YA ṪHODĪSISO

Ndivho ya iyi ṪhodĪsiso ndi u sengulusa u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi kha ḡirama dza Mahamba (1989) *Zwo lungwa*, Netshirando na Munyai (2007) *Ho vhifha* na Netshivhuyu (1992) *Vho lu fukula*. Mbudziso dzi tevhelaho dzi ḡo thusedza kha u swikela ndivho iyi:

- Vhanna vha tambudzwa hani nga vhafumakadzi kha ḡirama dzo bulwaho?
- Masiandoitwa a u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi kha ḡirama dzo bulwaho ndi afhio?
- U tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi zwi ṫṫuwedzwa nga mini kha ḡirama dzo bulwaho?
- U tambudzwa ha vhanna hu dzhiwa nga n̄dila ifhio kha ḡirama dza vhañwali vho bulwaho?

1.4 ZWIPIKWA ZWA ṪHODĪSISO

ṪhodĪsiso iyi i tea u swikela zwipikwa zwi tevhelaho:

- U sengulusa n̄dila dzo fhambananaho dzine vhanna vha tambudzwa ngadzo nga vhafumakadzi kha ḡirama dzo bulwaho.
- U bvisela khagala masiandoitwa ane a ḡiswa nga u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi kha ḡirama dza vhañwali vho bulwaho.
- U sengulusa zwithu zwine zwa ṫṫuwedza u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi ḡiramani dza vhañwali vho bulwaho.
- U bvukulula n̄dila ine u tambudzwa ha vhanna ha dzhiwa ngayo ḡiramani dzo bulwaho.

1.5 NGONA DZA THODISISO

Ngona ndi ndila dzine muṭodisise a dzi shumisa u kuvhanganya mafhungo a ṭhodisiso yawe. U ya nga ha muṅwali Cohen (2007:55) ngona ndi ndila dzo fhambanaho dzine dza shumiswa u kuvhanganya mafhungo ane a shuma sa mutheo wa u nanguludza kuvhetshele kwa mafhungo.

Hu na tshaka mbili dza ngona dza ṭhodisiso: Ndi ngona ya khwalithethivi na ya khwanthithethivi. U ya nga ha ṭhalutshedzo ya Cohen (2007:106) ngona ya khwalithethivi yo ḡisendeka kha tshivhalo tsha zwithu kana mbalavhathu. Tshivhalo tsha zwithu tshi a vhambadzwa ha senguluswa u fana na u fhambana hazwo ha kona u dzhiwa tsheo.

Ṭhodisiso iyi ndi ya u sumbedza u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi, ngauralo, ngona ya khwalithethivi i ḡo shumiswa kha u bvisela khagala likumedzwa ili. U ya nga ha muṅwali Cohen (2007:107) ngona ya khwalithethivi i bvukulula na u bvisela khagala vhupfiwa na tshenzhemo ya vhathu vha no kwamea kha ṭhodisiso yeneyo. Ngona iyi i tou vha yone tshidziki tsha u bvisela khagala vhungoho ha ṭhodisiso.

1.6 KUKUVHANGANYELE KWA MAFHUNGO

Hu na ndila mbili dzine dza shumiswa kha u kuvhanganya mafhungo a ṭhodisiso. Ndi ngona ya phuraimari na ngona ya sekondari. Na kha tsenguluso yeneyi, ngona idzi dzi ḡo shumiswa.

1.6.1 Ngona ya phuraimari

Ngona ya phuraimari ndi ya ndeme vhunga i tshi tou nga khali ya u bika i sa fani na ya u shululelwa. Ngona iyi i angaredza nyambedzano na vhathu vha re na ndivho na tshenzhemo ya u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi. Ngona iyi i katela zwiimiswa zwa vhadzulapo, madzangano a lwelaho ppanelo dza vhathu, vharangaphanda vha zwitshavha na khothe dza mulayo.

Nyambedzano dzi do itwa na vhathu vha tevhelaho:

- Madzangano a pfanelo dza vhathu mavhili (2) a wanalaho vhuponi ha T̄hohoyandou.
- Vharangaphanda vha sialala vhatanu (5) vha Ha Mphaphuli.
- Vhashumelavhapo vhavhili (2) vha wanalaho T̄hohoyandou
- Vhanna vhatanu (5) vha wanalaho Ha Mphaphuli
- Vhafunzi vhararu (3) vha shumaho zwa u khuthadza zwipondwa zwa u tambudzwa vhuponi ha Ha Tshivhasa
- Vhafumakadzi vhatanu (5) vha wanalaho vhuponi Ha Thengwe.

1.6.2 Ngona ya sekondari

Kha ngona iyi ya sekondari mafhungo a kuvhanganywa a tshi bva kha zwiko zwi ngaho: bugu dza vhañwe vhañwali, magazini, gurandā, atikili dza vhañwe vhatodisisi, dizethesheni na inthanethe. Iyi ngona i angaredza mañwalwa othe a ambaho nga ha likumedzwa li no khou thodisiswa. Mutodisisi u tea u dalela laiburari uri a kuvhanganye mafhungo. Mutodisisi ha tei u dzhia mafhungo o tou ralo, u tea u a nweledza uri a wane vhungoho hao. U ya nga ha muñwali Cohen (2007:194) ngona iyi i a shaedza vhunga hu tshi vha na u xela ha vhungoho ha mafhungo musi a tshi rathiswa u bva kha murafho a tshi ya kha muñwe murafho.

1.7 TSAUKANYO YA DATA

Mafhungo ane a do kuvhanganywa a do senguluswa na u saukanywa nga mutodisisi. Mafhungo ane a do kuvhanganywa nga ndila ya mbudzisavhathu, a do vhambedzwa na u nweledzwa. Izwi zwi do ita uri hu wanale na u khwañhisedza vhungoho ha thodisiso iyi. Mbambedzo ya mañwalwa o fhambananaho i do itwa uri hu wanale mawanwa a vhukuma vhunga likumedzwa ili li la ndeme.

1.8 NDEME YA THODISISO

Thodisiso iyi ndi ya ndeme vhunga Muvhuso, Madzangano a si a Muvhuso a tshi dzhiela ntha u tambudzwa ha vhafumakadzi na vhana ngeno a sa ri tshithu nga u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi. Iyi thodisiso i do vula maoto zwiimiswa zwothe uri zwi dzhiele nzhele uri na vhanna vha khou tambudzwa nga vhafumakadzi.

Arali munna a rwiwa kana u tambudzwa nga mufumakadzi a zwi iti thoho dza mafhungo kha nyandadzamafhungo dza dziradio, gurandza na televishini. Arali ha tambudzwa nwana kana mufumakadzi, zwi a andadzwa na kha nyandadzamafhungo dza mashango a seli. Izwi zwi ita uri vhanna vha vhe na gonobva ja u vhiga na u bvela khagala kha u tambudzwa havho nga vhafumakadzi.

Thodisiso iyi i do dovha hafhu ya tutuwedza vhanna vhane vha tambudzwa nga vhafumakadzi uri vha bvele khagala. Mabulayo manzhi a diswaho nga khakhathi dza mitani, a nga fhungudzea vhunga u tambudzwa ha vhanna hu tshi do dzhielwa ntha sa u tambudzwa ha vhafumakadzi na vhana.

Iyi thodisiso i do dovha hafhu ya thusa matshudeni na vhafhatusi vha yunivesithi ya Limpopo kha u isa phanda na u ita thodisiso nga ha likumedzwa ili. Vhunga ili likumedzwa lo no tou vha bomepome shata muzwala wau, vhane vha do vha na dora ja u ita thodisiso nga ha ili likumedzwa, vha do shumisa na mawanwa a ino thodisiso.

NDIMA YA VHUVHILI

TSENGULUSO YA MAÑWALWA

2.1 MARANGAPHANĀ

Tsenguluso ya mañwalwa ndi musi muṭoḍisisi a tshi sengulusa mañwalwa e a a topola uri a khwaṭhisedze vhungoho ha ṭhoḍisiso yawe. Tshipikwa tshihulwane ndi u u ṭoda u ḍivha uri vhañwe vhañwali vho ñwalaho nga ha ili likumedzwa la u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi vha ri mini? Izwi zwi thusa kha u wana vhungoho ha mafhungo. Kha iyi ṭhoḍisiso mañwalwa o sengulusiwaho ndi a tevhelaho:

.

2.2 TSENGULUSO YA MAÑWALWA

2.2.1 Lammana (1997)

Lammana (1997:293) u sumbedza uri u ya nga ha ṭhoḍisiso dzo itwaho nga ñwaha wa (1999) ho wanala uri vhanna na vhafumakadzi vho ita vhukhakhi vhu no fana ha u tambudzana lwa muyani na lwa muvhili.

Vhañwe vhanna vha tambudziwa muyani lune vha señwa phanḍa ha vhana. Izwi zwi itea kha vhanna vhane vha sa shume ngeno vhafumakadzi vhavho vha tshi shuma. Musi vhanna vha tshi amba na vhafumakadzi vhavho vho takala, vha fhindulwa nga zwiambela. Izwi zwi vha tsisa tshirunzi vha vho dzula vha songo vhofoholowa.

U ya nga ha uyu muñwali vhanna vha a rwiwa nga vhafumakadzi. Vhunzhi ha vhanna vhane vha rwiwa ndi vha no nwa zwikambi na u shumisa zwidzidzivhadzi. Vhafumakadzi vha vha rwa nga u vhona uri a vha tshee na nungo. Vhane vha vha na nungo vha tou rambelwa vathu vha u vha vhulaha kana vha vha shelela mulimo wa u vha vhulaha. Mañwalwa a uyu muñwali a ḍo thusa kha u sengulusa u tambudzwa ha vhanna lwa muvhili kha ḍirama dza vhañwali vho bulwaho.

Muñwali uyu u dovha hafhu a sumbedza uri arali munna a huvhadza kana u vhulaha mufumakadzi u mbo ði vhone mulandu wa u tambudza mufumakadzi ngeno arali zwa itwa nga vhafumakadzi zwi tshi dzhiwa sa u ðilifhedzela kha u tambudzwa nga vhanna. Itshi ndi tshone tshiitisi tshihulwane tsha uri vhanna vha sa bvele khagala na u vhiga u tambudzwa havho nga vhafumakadzi. Musi vhafumakadzi vha tshi vhiga u tambudzwa havho nga vhunzhi, zwi ñea tshivhumbeo tsha uri vhanna ndi vhone vhane vha tambudza vhafumakadzi ngeno na vhanna vha zwipondwa.

2.2.2 Knox na Schacht (2005)

Knox na Schacht (2005:486) vha sumbedza uri vhanna vha tambudzwa lwa muhumbulo nga u tsitswa tshirunzi. Izwi zwi ita uri na vhañwe vhathu vha nyadze avho vhanna. Vhanna vha a vhudzwa mafhungo a vhavhaho a uri a vha bebi nahone a si vhanna vha tshithu. Izwi zwi a vha bvula tshirunzi zwa dovha zwa ita uri vha si tsha ðifhulufhela.

U bvulwa tshirunzi ha vhanna hu a ðiswa na nga u shaya mbebo. Musi mufumakadzi e vhuhadzi a sa wani ñwana, ha tendi uri na ene a nga vha a na thaidzo ya u sa vha na vhana. U wana mufumakadzi a tshi thoma u ñoña munna wawe sa lunyunyu. Vhañwe vhanna vha fhedza nga u shavha miði vha ya naño. Aya mañwalwa na one a ðo thusedza kha u khwañhisedzwa na u sumbedza khuðano kha ðirama dza vhañwali vho bulwaho.

U tambudzwa muyani kana lwa muhumbulo u ya nga avha vhañwali, zwi ðuñwedzwa na nga thaidzo dza zwa vhudzekani. Arali munna a na tshineto kana a sa fushi mufumakadzi wawe nga zwa vhudzekani, mufumakadzi u a thoma lunane a vho ðidzhenisa kha zwa u funana na vhañwe vhanna nga nñda ha mbingano. Izwi zwi ita uri vhafumakadzi vha thome u tambudza vhanna vho vha malaho.

Vhañwe vhanna vha tou fhedza nga u dzhia vhutshilo havho nga nñila ya tshiñuhu kana vha vhulaha vhafumakadzi vhavho. Avha vhañwali vha ðo thusedza kha u sengulusa u tambudzwa muyani kana lwa muhumbulo kha ðirama dza vhañwali vho

bulwaho, vhunga kha dirama dzenedzi ho dalesa u tambudzwa lwa muyani kana lwa muhumbulo.

2.2.3 Caroline na David (1999)

Caroline na David (1999:289) vha talutshedza uri u tambudzwa ha munna zwi angaredza u sukumedzwa, u kovholwa nga matombo na u poswa nga thundu dza nduni. Vhanna vha a rwiwa na u poswa nga phulethi. Avha vhañwali vha sumbedza uri hu na mpfu dza vhanna dzo vhangwaho nga u rwiwa na u huvhadzwa nga vhafumakadzi.

Avha vhañwali vha vhona vivho Ji Jone tshiitisi tshihulwane tsha uri vhafumakadzi vha tambudze vhanna. Vhafumakadzi, arali vha wana uri vhanna vhavho vha khou ita zwa u funana na vhañwe vhafumakadzi kana u ita zwa vhafarekano, vha a sinyuwa vha sukumedza vhanna, u pwasha thundu na u vha kovhola nga matombo.

Vhañwali avha vha sumbedza uri hu na vhanna vhanzhi vho no phulwaho mbonzhe nga vhafumakadzi. Naho vhanna vho huvhadzwa nga vhafumakadzi, vha tshi ya vhuongeloni vha a dzumba uri vho huvhadzwa nga vhafumakadzi. Vhanna a vha vhigi u tambudzwa havho nga vhafumakadzi mulayoni nga u shona u sewa na u sasaladzwa nga vhañwe vhanna.

U tambudzwa honohu ha vhanna hu a konḡa u bvela khagala vhunga musalauno munna na mufumakadzi vha tshi dzula vhe vhoḡhe na vhana fhedzi. Musi hu si na ane a nga kaidza, u wana thaidzo iyi i tshi endelela ya vhuya ya ḡisa u shululwa ha malofha na lufu. Aya mañwalwa ndi a ndeme kha ḡhoḡisiso iyi vhunga a tshi ḡo ri thusa kha u sengulusa ḡdila dzo fhambanaho dzine vhanna vha tambudzwa ngadzo nga vhafumakadzi.

2.2.4 Claire (2006)

Claire (2006:477) u sumbedza uri na vhanna vha a tambudzwa lwa masheleni. Vhanna vha a dzhielwa masheleni oḡhe kana muholo woḡhe nga vhafumakadzi.

Vhañwe vhanna na khadi dzavho dza bannga dzi dzula na vhafumakadzi ngeno hu si nga lufuno lwavho. Musi vha tshi ɔɔa tshelede ya u ɔirengela zwine vha funa vha vhudzwa uri vha khou tambisa tshelede.

Mañwalwa a uyu muñwali ndi a ndeme kha ɔhoɔisiso ya u tambudzwa lwa masheleni vhunga a tshi dovha a sumbedza uri vhañwe vhanna vha tambudzwa lune vha hanelwa na u langa tshelede yavho. Vhanna vha no khou tambudzwa lwa masheleni vha a vha na gonobva ɔa u ya mushumoni vhunga vha tshi vhona vha tshi khou shumela ɔifhedzi.

U ya nga ha ɔhoɔisiso ya uyu muñwali vhunzhi ha vhanna vha tambudzwa nga vhafumakadzi vhane vha sa dzule navho kana vhafarekano. Ndivho khulwane hu u konyolola vhafumakadzi vho malwaho uri vha ñale hu dzhene vhone. Na kha ɔirama dzine iyi ɔhoɔisiso yo ɔisendeka ngadzo, iyi nɔila ya u tambudza vhanna i ɔo senguluswa. Vhañwe vhafumakadzi vha tou kungedzela vhanna uri vha vha fune. Vho no vha funa vha eɔela navho, vha vho ɔɔa masheleni a si na vhukono. Musi vhanna vha tshi balelwa u vha fha ayo masheleni vha gidimela mulayoni vha ri vho tshipiwa. U ya nga ha aya mañwalwa, izwi zwi itwa kha vhanna vha re na zwavho.

2.2.5 Bible Society of South Africa (2000)

U ya nga ha Bivhili ya Tshivenda (2000:46) kha bugu ya Genesi (39:7-23) hu na mafhungo ane a khaɔhisedza u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi. Mufumakadzi wa khosi Vho Farao o ɔo ɔelwa nga nyemulo dza u emula Yosefa vhunga Yosefa o vha e ndele nahone o vhumbea zwavhuɔi. Muɔanuni wa khosi o vha a tshi dzulela u humbela Yosefa uri vha lale vhoɔhe fhedzi Yosefa ha ngo tenda.

ɔinwe ɔuvha Yosefa e pfamoni, muɔanuni a mu gavha nga nguvho a tshi khou mu kokodza uri a lale nae. Yosefa a shavha a sia nguvho i na muɔanuni wa khosi Farao. Muɔanuni a mbo zwifhela khosi a ri Yosefa o vha a khou ɔoɔou mu tshipa. Yosefa o mbo ɔi vhoɔhiwa a iswa kothoni na zwenezwo.

Kha bugu ya Genesi (19:30-38) vhana vha Vho Loto vha vhasidzana vha tshi vhona uri o kalaha, nahone nga mulayo wavho a vha ngo tea u dzewa nga lushaka lusili, vho do vhamba maano a u kambisa khotsi avho uri vha ite navho zwa vhudzekani. Vho do nwise Vho Loto veine vha vha kambisa vha edela navho nga u sielisana. Vhuvhili havho vho do vhifha muvhilini ngeno Khotsi avho vha sa divhi tshithu. Izwi zwi khwaṭhisedza uri na vhanna vha a tambudzwa lwa vhudzekani nga vhafumakadzi. Na iyi ndila ya u tambudza vhanna, i do senguluswa kha dirama dzo bulwaho.

2.2.6 Cherrly (1999)

Cherrly (1999:11) u talutshedza uri vhafumakadzi vhanzhi vha Afrika Tshipembe vho thoma u sa fushea u bva nga nwaha wa 1921. Vho do thoma u gwalabela ppanelo dzavho. Zwino vhezhi havho vha balelwa u pfesesa uri ppanelo ndi mini. Vhaṅwe vha rwa vhanna, u vha pandela nduni na u vha tambudza nga ndila dzo fhambanaho.

Vhafumakadzi nga u sa pfesesa ppanelo dze vha fhiwa nga Muvhuso wa Demokirasi, vha vho tambudza vhanna vha tshi ri vha khou tevhedza ppanelo dzavho. Muṅwali uyu u smbedza uri vhaṅwe vhanna vha a seṅwa nga maṭamba phanda ha vhana. Musi vha si tsha kona u kondelela, vha fhedza nga u shavha miḍi kana vha ita khakhathi dzine dza ita uri vha vhone mulandu wa u tambudza vhafumakadzi ngeno vho tou tokonyiwa.

Ṭhoḍisiso ya uyu muṅwali i sumbedza uri vhaṅwe vhanna a vha tsha vhona vhuḍi ha nzeo musu vha tshi humbula u tambudzwa nga vhafumakadzi. Vhanna vhane vha khou tambudzwa vha a koloṅwa u ya miṭani yavho na musu ḍuvha lo kovhela nga u shavha u tambudzwa. Arali vhanna vha lenga u vhuya hayani, vha a sengiswa na u seṅwa. Izwi zwi ita uri vha tshile vha fhasi ha mutsiko. Aya maṅwalwa a do thusa kha u sengulusa u tambudzwa ha vhanna kha dirama dza vhaṅwali vho bulwaho.

2.2.7 Mwamwenda (2004)

Mwamwenda (2004:274) u tendelana na u tambudzwa ha vhanna musi a tshi sumbedza uri vhanna vha a konyololwa nga vhafumakadzi nga u hana u ita zwa vhudzekani navho naho vho vhingana. Na musi mufumakadzi a sa fushei nga munna wawe u a mu sasaladza na u mu tana kha vhañwe vhafumakadzi. Izwi zwi ita uri hu vhe na khakhathi muṭani.

Uyu muñwali u sumbedza uri zwiitisi zwauri munna na mufumakadzi vha dzulele u ita khakhathi ndi zwi ngaho: u shumisa zwikambi, u sa vha na vhana, vivho, masheleni, mishumo na vhudzekani. Mufumakadzi u vhona munna a tshi tea u tou vha wawe e eṭhe. Ha ngo tea u itela vhañwe vhathu zwivhuya nga nṅani ha ene. Arali munna a thoma u didzhenisa kha zwa u pfana na vhañwe vhafumakadzi nga nṅa ha mbingano hu mbo ḡi vha u thoma ha u tambudzwa hawe. Mañwalwa a uyu muñwali a ḡo khwaṭhisedza khuḡano dzi no khou bvelela kha ḡirama dzo topolwaho.

2.2.8 Sikwhivhilu (2004)

Sikwhivhilu (2004:35) u sumbedza uri vhafumakadzi vha tambudza vhanna vhavho muyani nga u vhudza vhanna vhavho uri a vha bebi. Muñwali uyu u sumbedza uri mbebo i bvelela musi vhunna vhu na vhutshilo vhu tshi tanga na gumba la mufumakadzi li na vhutshilo. Arali hu sa vha na vhana muṭani, vhafumakadzi vha vhona mulandu vhanna vhavho vha vha tambudza nga u tolou vha goḡa.

Muñwali uyu u dovha hafhu a sumbedza uri vhañwe vhafumakadzi vha tambudza vhanna vhavho muyani nga u vha vhudza uri a vha koni zwa vhudzekani nahone a vha vha fushi. Izwi zwa ita uri vhanna vha pfe vha si tshe na vhuḡifhulufheli. U ya nga uyu muñwali, munna a nga si kone a eṭhe, u kona a tshi khou thuswa nga mufumakadzi wawe. Izwi zwi khwaṭhisedza uri nangoho vhafumakadzi vha a tambudza vhanna.

Mañwalwa aya o topolwaho a do thusedza kha u sengulusa u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi kha dirama dza vhañwali vho bulwaho. U tambudzwa uhu hu bvelela nga ndila dzo fhambanaho. Vhanna vha a tambudzwa lwa masheleni, lwa vhudzekani, lwa muhumbulo na u tou vhaiswa kha muvhili.

2.2.9 Ramazanoglu (1989)

Ramazanoglu (1989:35) u sumbedza uri hu na u fhambana kha mañwalwa a Feminizimu zwi tshi ya kha uri vhafumakadzi vha lwela hani ppanelo dzavho. Vha tshigwada tsha “Liberal Feminism” vha sumbedza uri vhafumakadzi vha tea u vulelwa mahothi kha zwa pfunzo, mutakalo, miholo i linganaho na ya vhanna na kha zwa politiki.

Vhafumakadzi vhone vha sumbedza uri vha khou lwa na vhangaphanda ha vhanna zwitshavhani. Tshigwada tshenetshi tshi sumbedza uri maimo manzhi a vhangaphanda kha zwitshavha na mutani ndi a vhanna ngeno vhafumakadzi vha tshi dzhiwa sa vhaleli vha vhana na u shumela vhanna kha u bika na u vha lugisela zwiliwa.

Hu na tshigwada tsha “Radical Feminism”. Tshigwada itshi tshi vhona vhanna vha vhone vhane vha kwanyeledza vhafumakadzi masiani manzhi. U ya nga itshi tshigwada vhafumakadzi vha tea u vha na maanda a no nga a vhanna. U swikelela izwi vhafumakadzi vha tea u farana vha lwa na vhanna vho vha dzhielaho maanda. Ndi ngazwo na namusi hu na madzangano manzhi a vhafumakadzi a no lwela ppanelo dzavho vha sa londi dza vhanna dzi no khou kandekanywa nga vhafumakadzi.

Tshigwada tshiñwe ndi tsha Marxist feminizimu. Itshi tshigwada tshi hanedzana na zwigwada zwo bulwaho afho ntha. Vha itshi tshigwada vha sumbedza uri feminizimu i fanela u fhambanya vhafumakadzi vha mashango o bvelaho phanda vhane vha vha vhapfumi na vhafumakadzi vha wanalaho kha mashango o shayaho.

Mañwalwa aya ndi a ndeme vhunga a tshi khwaṭhisedza uri na vhanna vha a tambudzwa nga vhafumakadzi. Vha zwigwada zwa feminizimu vha nga maṅoni a songo kavhaho mutanda muthihi vhunga u fhufha a tshi liana. Izwi zwi vhonele musi vha tshi fhambana kha u sumbedza zwipikwa zwa vhafumakadzi na u sumbedza uri vha kandedzwa hani nga vhanna.

Uyu muñwali u sumbedza uri vha zwigwada zwa feminizimu zwo fhambanaho, vha amba nga ha u rwiwa, u binyiwa na u tambudzwa ha vhafumakadzi ngeno hu na vhanna vhane pfanelo dzavho dza khou kandekanywa nga vhafumakadzi. Izwi zwi ita uri mañwalwa aya a vhe a ndeme kha tsenguluso iyi ya u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi kha ḡirama dzo topolwaho.

2.2.10 Morgan (1970)

Muñwali uyu u hanedzana na zwigwada zwa feminizimu zwine zwa ombedzela uri vhafumakadzi vha tambudzwa nga vhanna. U ya nga ha Morgan (1970:33) vhafumakadzi na vhanna nga tshifhinga tsha musi vhathu vha khou ḡi tshila nga u zwima na u kuvhanganya zwibveledzwa zwi bvaho kha mupo, vho vha vha tshi lingana vhunga vhanna vho vha vha tshi nga vharathu na vha komana na vhafumakadzi vho vha vhe ḡanda nthihi.

Musi hu tshi swika tshifhinga tsha mamaga a u bveledza zwithu zwo fhambanaho na zwiliwa, ikonomi yo ḡo thoma u ḡisendeka nga khephitalizimu. Khephitalizimu yo ḡo thoma u fhandekanya vhanna na vhafumakadzi. Ṭhuṭhuwedzo iyi ya mashango a vhukovhela yo ḡo sia i tshi vhea vhathu u ya nga zwigwada zwo fhambanaho. Zwigwada izwi ndi zwa vhathu vha fhasi, vha vhukati na vha nṭha.

Vhushaka ha munna na mufumakadzi ho ḡo thoma u hoṭefhadzwa musi hu tshi bveledzwa u langwa ha ndaka nga ḡdila dzo fhambanaho. ḡdila ya u vha na ndaka ya iwe muṅe na ndaka i langwaho nga muvhuso. Muvhuso wo ḡo shumisa maitele a khephitalizimu u swikela zwipikwa zwawo. Vhafumakadzi vha tshi dziñwa maṅḡa a u langa ndaka nga muvhuso vho vho ḡo vhone vhanna mulandu.

Mañwalwa aya a ḡo thusedza kha u p̄fesesa zwiitisi zwa uri v̄hafumakadzi v̄ha tambudze vhanna .V̄hafumakadzi v̄ha v̄ho b̄visela vuvu ḡa u dziñwa maanḡa a u langa ndaka nga muvhuso kha vhanna. V̄hafumakadzi v̄hanzhi v̄hane v̄ha v̄ha na ndaka kana v̄ha shuma zwavhuḡi v̄ha a tambudza vhanna. Izwi na zwone zwi ḡo senguluswa kha ḡirama dzo topolwaho kha ḡhoḡisiso iyi.

2.2.11 Scott na Randall (2001)

U ya nga av̄ha v̄hañwali vhanna v̄ha tambudzwa muyani kana lwa nga ngomu nga n̄ḡhani ha v̄hushai kana u sa v̄ha na zwavho. Izwi zwi b̄velela kha vhanna v̄ho f̄helelwaho nga mishumo kana u sa shuma. V̄hanna v̄hane v̄ha sa shume kana v̄hane v̄ha shuma mishumo ine ya holela miholo miḡuku, v̄ha a tambudzwa nga v̄hafumakadzi v̄hane v̄ha shuma zwavhuḡi nahone v̄ha hola u fhira vhanna v̄havho.

V̄hañwali av̄ha v̄ha dovha hafhu v̄ha b̄visela khagala uri v̄hafumakadzi u ya nga mvelele v̄ha lav̄helela vhanna v̄havho uri ndi v̄hone v̄hane v̄ha tea u ḡunḡela miḡa yavho na u f̄haḡa miḡi. V̄hanna v̄ha f̄helelwa nga mushumo, v̄hafumakadzi v̄ha a v̄ha nyadza v̄hunga ho no v̄ha v̄hone v̄hane v̄ha ḡunḡela muḡa.

Izwi ndi zwone zwi itaho uri v̄hafumakadzi v̄ha sa ḡhonifhe vhanna v̄ha sa shumi. Munna a sa shumi u ḡa muḡodzi u shamani. Zwithu zwoḡhe zwine a zwi ḡoḡa u zwi wana o thoma a ḡoḡiwa. Mañwalwa aya a Scott na Randall (2001) a ḡo shumiswa kha u sengulusa u tambudzwa ha vhanna nga v̄hafumakadzi kha ḡirama dzo bulwaho.

2.2.12 Wood (2007)

U ya nga ha Wood (2007:283) hu na u tambudzwa ha munna nga u tou shushedzwa. Izwi zwi ita uri uyo munna a dzule a si na mulalo nahone a songo v̄hofholowa. Izwi zwi b̄velela musi uyo munna a sa shumi kana a si na zwawe. V̄hanna v̄hanzhi v̄ha a shushedzwa nga u v̄hudzwa uri v̄ha ḡo litshiwa arali v̄ha sa shumi kana v̄ha sa ḡunḡeli muḡa. V̄hafumakadzi v̄hanzhi v̄ha a konḡelwa u dzula na munna a sa shumi.

Wood (2007:85) u dovha hafhu a sumbedza uri vhafumakadzi na Dzangano lavho la feminizimu vho d̄isa thaidzo nga u dzhiela vhanna maanda. U ya nga ha uyu muñwali zwigwada zwa feminizimu zwi khou fhambana zwi tshi ya kha zwipikwa zwavho. Vhudzuloni ha u d̄isa thandululo ya khakhathi vhukati ha vhanna na vhafumakadzi, hu vho bvelela thaidzo nnzhi.

Muñwali uyu u sumbedza uri vhafumakadzi vha vho tambudza vhanna vhavho lwo kalulaho. U ya nga hae, izwi zwi hanedzana na mulayo wa Mudzimu wa nga ha vhushaka vhukati ha munna na mufumakadzi. Aya mañwalwa a d̄o thusedza kha u sengulusa u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi kha d̄irama dzo bulwaho.

2.2.13 Lauer (1994)

Uyu muñwali o zwi kona zwavhuḍi u bvisela khagala u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi. Lauer (1994:425) u sumbedza uri vhanna vhanzhi vha khou tambudzwa nga vhafumakadzi nga nd̄ila dzo fhambanaho. U ya nga ha uyu muñwali, vhanna vha a semiwa, u hambywa na u shushedzwa nga vhafumakadzi. U dovha hafhu a sumbedza uri vhafumakadzi vha takalela u vhaisa na u levhela vhanna nga maipfi.

Muñwali u dovha hafhu a sumbedza uri vhafumakadzi vha a rwa vhanna vhavho nga mipama vha tshi khou d̄ivhudza uri vhanna a vha nga lifhedzi. Vhañwe vhafumakadzi vha shushedza vhanna vhavho nga mapholisa. Vha tou khakha nga khole vha tshi d̄ivhudza uri arali vhanna vhavho vha vha rwa vha d̄o vha farisa. Na mapholisa vha gidimela u fara vhanna vha rwaho vhafumakadzi vha sa zwi dzhieli n̄tha uri vhafumakadzi vha tou tokonya vhanna nga khole.

Lauer (1994:420) u talutshedza uri vhanna vhane vha tambudzwa nga vhafumakadzi, vha thoma u nwa halwa lwo kalulaho. Izwi vha zwi ita vha tshi humbula uri mutsiko na vhuḥungu vhune vha vhu pfa vhu d̄o fhungudzea. Vhanna vhenevha ndi vhane vha sa shume zwavhuḍi. Vhafumakadzi vha vha vha khou vha pfisa vhuḥungu nga mulandu wa uri a vha shumi nahone a zwi ngo vha tea u vha thoho ya muḍi.

U ya nga ha Lauer (1994:426) vhanna vha dovha hafhu vha tambudzwa nga vhafumakadzi musi vho no kalaha. Vhunga vhakalaha vha tshi vho lavhelela u londwa nga vhafumakadzi vhavho, vha vho tambudzwa nga ndila dzo fhambanaho. Uyu muṅwali u sumbedza uri vhana vha vhasidzana na vhone vha a thusana na Vho mme avho kha u tambudza vhakalaha. Arali avha vhakalaha vho no vha na malwadze kana thaidzo ya masheleni, a vha tsha londwa. Vhaṅwe na zwiliwa a vha tsha fhiwa.

Maṅwalwa a Lauer (1994) a ḑo thusa kha iyi tsenguluso ngauri o angaredza u tambudzwa ha vhanna vha mirole yoṅhe. O dovha hafhu a sumbedza na uri ndi ngani vhafumakadzi vha tshi tambudza vhanna. Izwi zwi ḑo thusa kha u bvisela khudano dzi no khou ḑiswa nga u tambudzwa ha vhanna kha ḑirama dzo bulwaho.

2.2.14 Jeater (1993)

Jeater (1993:122) u vhona vhpombwe vhu no itwa nga vhafumakadzi i iṅwe ya ndila dzine vhafumakadzi vha vhaisa ngadzo vhanna. Muṅwali uyu o ita ṅhodisiso yawe kha ḑa Zimbabwe nga tshifhinga tsha musi hu tshi thoma zwa migodi ya minerala. Vhafumakadzi vhanzhi vho ṅutshela vhanna vhavho vha ya u funana na vhanna vhane vha shuma migodini iyo.

Jeater (1993:123) u amba nga ha muṅwe munna we a ṅutshelwa nga mufumakadzi. Mufumakadzi uyu o ḑo ya maini a dzula hone a sa tsha vhuya hayani. Munna nga u pfa vhuṅungu o ḑo ya mapholisani uri mufumakadzi wawe a vhuṅwe. Mapholisa vho ḑo tevhela uyo mufumakadzi vha mu humisela hayani.

Hu na vhanna vhanzhi vha no siwa na miḑi nga vhafumakadzi vho vha vhudza uri vha khou ya mushumoni ngeno hu mazwifhi. Vhanna vha sala vha tshi tambula na vhana ngeno vhafumakadzi vha tshi khou ḑiphina na vhafarekano. Vhaṅwe vhafumakadzi musi vho no ḑifhelwa nga zwa vhafarekano vha vho humbula na u vhulaha vhanna vhavho.

Na vhanna vha no shuma kule na mahaya avho vha tambudzwa nga ndila yeneyi. U wana vhafumakadzi nga u sa fulufhedzea, vha tshi kungela vhafarekano mudini. Arali munna a vhuya a songo amba, u tangana na ndou i tshi dzwala. Izwi zwi ita uri vhanna vha bilufhale vha ite zwa dzikhakhathi. Musi ho no vha na mabulayo, munna u vhonwa mulandu ngeno u tambudzwa hawe zwi sa londiwi.

Mañwalwa a uyu muñwali ndi a ndeme vhunga a tshi do thusedza kha u sengulusa u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi kha dirama dzo topolwaho. Khuđano nnzhi kha dirama idzi dzi khou diswa nga u sa fulufhedzea ha vhafumakadzi. Vhanna vha itelwa zwikwekwe zwa u tođou vhulahwa nga vhafumakadzi.

2.2.15 Human Sciences Research Council (1997)

Zwa ndeme ndi zwa uri vha HSRC (1997) vho sumbedza uri a si vhañwali vhanzhi vhane vha dzhiela ntha u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi. Vha Human Sciences Research Council (1997:22) vha tangavhudza u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi nga ndila dzo fhambanaho.

Vha sumbedza uri vhanna musi vha tshi rwiwa kana u tambudzwa nga vhafumakadzi, vha a shona u ya u vhiga mulandu mapholisani. Vhañwe vhanna vha ita na u dzumbela na mashaka avho a tsinitsini. Vhañwe vhanna musi vha tshi khou tambudzwa, vha thoma u dizhenisa kha u nwa zwikambi na u shumisa zwidzidzivhadzi lwo kalulaho.

Vha HSRC (1997:65) vha dovha vha sumbedza uri hu na vhanna vha no reñwa na u huvhadzwa nga vhafumakadzi vhavho. Vhanna vhanzhi vhane vha nwa zwikambi na u shumisa zwidzidzivhadzi vha a huvhadzwa nga vhafumakadzi vhavho. Izwi zwi itea musi munna na mufumakadzi vha na dziphambano. Mufumakadzi u a lindela munna a tshi edela. Musi dzo ya, munna a sa tsha pfa tshithu, u a huvhadzwa nga zwiwali kana a shelwa nga mađi a no fhisa.

Tshiñwe tshiitisi tsha ndeme tshine tsha ita uri vhafumakadzi vha tambudze vhanna, ndi vivho. Mufumakadzi ha tḡḡi u pfa u pfi munna wawe u khou seisana kana u funana na muñwe mufumakadzi. Arali a zwi ḡivha kana a pfa phungo ya uri munna wawe u na mufarekano, u a vusa vilili ḡihulu. U wana vhanna vha tshi litshedzeliwa, u dziñwa zwiḡiwa na u khiñelwa nḡḡa arali vho lenga u vhuya.

Musalauno vhanna vhanzhi vha khou vhulawa nga vhafumakadzi nga nḡḡila ya tshiḡuhu. Vhañwe vhanna vha tou vhiliselwa maḡi a tḡanganyiswa na mapfura vha shelwa ngao. U wana vhañwe vhanna vho tshinyala zwifhaḡuwo nga u huvhadzwa nga vhafumakadzi. Vhafumakadzi arali vha thoma u shaya fulufhelo kha mbingano, vha a rambela vhanna vhavho vhathu vha u vha vhulaha.

Vivho ḡine vhafumakadzi vha vha naḡo, ḡi ita uri vha tambudze vhanna vhavho nga nḡḡila dza tshiḡuhu. Mañwalwa aya a vha Human Sciences Research Council (1997) ndi a ndeme kha iyi tsenguluso ya u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi kha ḡirama dzo bulwaho vhunga u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi hu sa dzhielwi nḡḡa.

2.2.16 Gibson (1992)

Gibson (1992:131) u sumbedza uri vhanna vhanzhi vha tambudzwa nga vhafumakadzi vhavho musi vho no kalaha. Zwivhangi zwa u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi ndi zwi tevhelaho:

2.2.16.1 U fhelelwa nga nungo

Vhanna vhanzhi musi vho no aluwa vha a mala mufumakadzi wa vhuvhili ane a pfi ndi lufarathonga. Uyu mufumakadzi u vha a kha ḡi vha na nungo dzine a dzi shumisa u tambudza mukalaha wawe. Mukalaha a nga tou rwiwa, u dzhielwa masheleni na u semiwa.

2.2.16.2 U sa tsha vha na dzangalelo kha zwa vhudzekani

Vhanna vhanzhi musii vho no kalaha vha a dinwa nga malwadze angaho a swigiri na mutsiko wa malofha. Musii aya malwadze o vha fara, zwi ita uri vha sa tsha vha na dzangalelo la zwa vhudzekani. Vhafumakadzi vha dzulela u semana uri vhone vho dzulela lxfhedzi vhunga hu si na tshi no itwa. Zwenezwi zwi ita uri vhanna vha dzule vhe na mutsiko wa uri vha nga ita mini uri vha fushe vhafumakadzi vhavho.

2.2.16.3 U sa fulufhedzea

Muñwali uyu u sumbedza uri vhañwe vhafumakadzi vha tambudza vhanna vhavho lune vha fhedza nga u luka maano a u vha vhulaha uri vha sale vha tshi dxfhiña na vhafarekano. Izwi hu sokou vha u dxfhura vhunga vhafumakadzi vha itaho izwo vha tshi fhedza nga u dxisola na u tambula. Vhañwe vhanna vha fhedza nga u dxivhulaha vha vhulaha na vhafumakadzi. Mañwalwa a uyu muñwali a dxo thusa vhukuma kha thodxisiso iyi.

2.2.17 Murty (2003)

Murty (2003:1073) u sumbedza uri a si vhafumakadzi fhedzi vha no khou tambudzwa nga vhanna, na vhanna vha khou tambudzwa muyani nga vhafumakadzi. Muñwali u sumbedza uri vhanna vhanzhi vha no shuma mishumo i no lemela sa ya mabulasini vha a tambudzwa nga vhafumakadzi vhavho. Muñwali uyu u sumbedza zwithu zwi tevhelaho sa zwone zwivhangii zwa u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi:

2.2.17.1 U neta lwo kalulaho

Musi vhanna vho no fhedza u shuma mushumo wa dxuvha, vha vha vho no neta lune a vha tshe na nungo dza u sumbedza lufuno vhafumakadzi vhavho. Vhafumakadzi a vha zwi dxanganedzi uri vhanna vhavho vho tou neta. Vha a vha sema nga ma dxamba vha fhedza nga u vha rwa nga mipama na u vha pfela nga mare.

2.2.17.2 U shuma tshifhinga tshilapfu

Vhashumi vha no shuma mishumo ya zwanḁa nahone lwa tshifhinga tshilapfu kha ḁuvha vha a balelwa u vha na vhafumakadzi vhavho tshifhinga tsho linganaho. Vhafumakadzi vha mbo ḁi thoma u humbulela uri hu nga vha hu na muḁwe a no khou funwa ngei nḁa. Izwi zwi ita uri vhanna vha tambudziwe nga u ḁolou vhidzwa nga madzina, u itelwa zwiambela na u seḁwa phanḁa ha vhana.

2.2.17.3 U vha na thaidzo ya masheleni

Vhanna vhane vha shuma mabulasini vha holelwa malamba a sa fushi ḁhoḁea dza miḁa yavho. Maḁwalwa aya a sumbedza uri vhanna vhenevha vha a tambudzwa lwa masheleni. Vha a dzhielwa masheleni oḁhe nga vhafumakadzi, vha vho sala vha tshi nga vha sa shumi. Izwi zwi ita uri vhanna avha vha vhe na gonobva ḁa u ya mushumoni. Vhaḁwe nga nḁhani ha u tambudzwa vha mbo ḁidzhenisa kha u shumisa zwidzidzivhadzi na zwikambi lwo kalulaho.

Maḁwalwa aya a ḁo thusa kha tsenguluso iyi vhunga na kha ḁirama dze iyi tsenguluso ya ḁisendeka ngadzo hu na u tambudzwa ha vhanna nga nḁila dzo bulwaho nga uyu muḁwali. Aya maḁwalwa a ḁo dovha hafhu u bvisela khagala masiandoitwa ane a ḁiswa nga u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi kha ḁirama dzo bulwaho.

2.2.18 Kosberg (1998)

Kosberg (1998:72), u sumbedza uri ḁhoḁisiso dzo itwaho nga ḁwaha wa 1988 dzo sumbedza uri vhanna vhanzhi vha khou tambudzwa nga vhafumakadzi. U ya nga ha uyu muḁwali, vhafumakadzi vho ḁalesa u fhira vhanna. Izwi zwi ita uri musi ḁhoḁisiso dzi tshi itwa hu vhonele u nga vhafumakadzi vhanzhi vha khou tambudzwa nga vhanna ngeno u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi ho anda.

Muñwali o ita na u sumbedza uri musi hu tshi itwa mivhigo ya tshivhalo tsha vhatu vhane vha khou tambudzwa, vhanna vha no khou tambudzwa a vha katelwi. U ya nga uyu muñwali, vhanna vha no khou tambudzwa vha vha vho no vha vhaaluwa lune vha nga si tsha kona u ḡipilela kana u ḡitsireledza kha u tambudzwa nga vhafumakadzi.

U tambudzwa ha vhanna hu katela u rwiwa na u dzhielwa masheleni. Tsumbo yo ḡewaho nga uyu muñwali ndi ya musi mufumakadzi a shumaho kha Muhasho wa Mutakalo kha ḡa Florida a tshi vhonwa mulandu wa u dzulela u rwa munna wawe wa miñwaha ya 86. Mufumakadzi uyo o fhedza nga u dzhia masheleni oḡhe a uyo mukalaha.

Mañwalwa a Kosberg (1998) ndi a ndeme kha tsenguluso ya u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi. Muñwali uyu o bvisela khagala u tambudzwa ha vhanna lwa masheleni. Iyi ḡdila ya u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi, i ḡo senguluswa kha ḡirama dzo bulwaho.

2.2.19 Mendel (1996)

Mendel (1996:6) u amba nga ha ḡdila dzo fhambanaho dzine vhanna vha tambudzwa ngadzo nga vhafumakadzi. Vhanna vho fhelelwaho nga mushumo vha a tambudzwa nga vhafumakadzi. Muñwali uyu u sumbedza uri ano maḡuvha vhafumakadzi vha vho shuma nahone a vho ngo tsha ḡitika nga vhanna zwi tshi ḡa kha masheleni. Arali munna a fhelelwa nga mushumo, u a tambudzwa. Vhanna vha a dziñwa na zwiḡiwa na u señwa phanḡa ha vhana.

Muñwali uyu u dovha hafhu a sumbedza uri arali mufumakadzi a nga humbulela kana a wana uri munna wawe u khou funana na muñwe mufumakadzi nga ḡḡa ha mbingano, u a ḡelwa nga vivho a thoma u tambudza munna nga ḡdila dzo fhambanaho. Vhanna vha a rwiwa na u huvhadzwa hu tshi khou lifhedzwa zve vha ita murahu. Izwi zwi katela vhushaka he munna a ḡizhenisa khaho tshifhinga tsho fhiraho kana vhuñwe vhukhaxhi.

Mañwalwa a uyu muñwali a dovha a sumbedza uri vhanna vho tambudzwa lwa vhudzekani nga vhafumakadzi vha tshee vhaṭuku, vha a fhelelwa nga dzangalelo la zwa vhudzekani. Musi vho no vha na miṭa, vha a vha na nyofho dza u takadza vhafumakadzi vhavho nga zwa vhudzekani. Izwi zwi dzikusa vhafumakadzi vha vho humbula uri vhanna vha khou ita zwa vhafarekano. Izwi zwi ita uri vhanna vha semiwe na u tambudzwa lwa muhumbulo. Mañwalwa a Mendel (1996) ndi a ndeme kha tsenguluso ya u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi.

2.2.20 Fiebert (2009)

Uyu muñwali o ita ṭhoḍisiso yo angalalaho vhukuma. Kha ṭhoḍisiso yawe muñwali uyu o wana uri vhafumakadzi ndi vhathu vhane vha ṭokonya na u levhela vhanna musi vhe mbinganoni kana vho no malwa. Vha ita izwi ngauri a hu na tshine vha kha ḍi luvheledza vhunga vho no wana vhuhadzi.

Muñwali uyu u sumbedza uri vhanna vhane vha tambudzwa nga vhafumakadzi a vha ṭoḍi u zwi bvisela khagala kana u ṭala vhafumakadzi nga ñwambo wa nyofho dza uri vhanna vhavho vha sala na uyo mufumakadzi a no tambudza vha ḍo shengela. Vhanna vha a shavha u tenda uri vha khou tambudzwa vhunga zwi sa tendisei nahone vha tshi vhona zwi tshi shonisa.

Muñwali uyu u dovha hafhu a sumbedza uri mvelele ndi tshiñwe tsha zwivhangi tsha uri vhanna vha sa bvisela khagala u tambudzwa havho nga vhafumakadzi. Mvelele i ṭuṭuwedza uri munna vhukuma ndi ane a kona u langa mufumakadzi wawe nahone munna ha langwi nga mufumakadzi. Musi vhanna vha tshi tambudzwa nga vhafumakadzi vha a shona uri vhathu vha ḍo ri vha khou balelwa nga vhafumakadzi.

Vhanna vhanzhi vha shavha na u ya u vhiga milandu ya u tambudzwa nga vhafumakadzi mapholisani. Uyu muñwali u sumbedza uri izwi zwi itwa ngauri arali munna a tshi khou rwiwa kana u huvhadzwa nga mufumakadzi, a rwela luṭingo mapholisani, mapholisa vha tshi swika vha fara kana u vhona mulandu munna naho

a sa athu u senga. A si hunzhi hune Zwiimiswa zwa Vhulamukanyi zwa tenda uri vhanna vha a tambudzwa nga vhafumakadzi.

2.2.21 Meadows (2001)

Uyu muñwali u amba nga ha u tambudza ha vhatu vho malanaho kana vha no khou funana. Izwi zwi sumbedza uri u a dzhiela nṱha u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi. U ya nga ha uyu muñwali, hu na zwiitisi zwinzhi zwine zwa ita uri vhanna vha tambudzwe nga vhafumakadzi. Zwiñwe zwa zwiitisi u ya nga ha Meadows (2001:61), ndi zwi tevhelaho:

2.2.21.1 Vivho la vhafumakadzi

Mufumakadzi u a vha na vivho lune a sa tsha ṱoḽa na khonani dza munna wawe dzi tshi ḽa u mu dalela kana u tshimbila nae. Vhafumakadzi vha vhona mulandu khonani dza vhanna vhavho arali vhanna vhavho vha tshi ḽidzhenisa kha zwa u funana na vhañwe vhafumakadzi nga nṽa ha mbingano.

Vhanna vha a thoma u vhetshelwa zwifhinga zwa u vhuya hayani lune zwa vha khakhisa na kha mishumo ya ndeme ya u shumela zwitshavha zwa havho. Vhañwe vha tou tevhelwa vha kokodzwa phanḽa ha khonani dzavho uri vha ṱuwe vha ye hayani. Izwi zwi a vha tsitsa tshirunzi na u vha itela mutsiko wa muhumbulo.

2.2.21.2 Vhudzekani

Vhañwe vhafumakadzi a vha tikedzi vhanna vhavho kha mishumo i lemelahe ine vha i shuma. Naho zwo ralo musi hu tshi iwa nḽuni vha lavhelela uri vhanna vhavho vha vha takadze na u vha fusha nga zwa vhudzekani. Musi avha vhanna vha tshi sumbedza u neta, vha a vha goḽa na u vha pomoka uri vha nga vha vha na vhafarekano ngei nṽa.

Izwi zwi ita uri vhanna vha vhai sale muyani na u d̥isola uri ndi ngani vho mala. Vhafumakadzi vha fhedza nga u d̥idzhenisa kha zwa u farekana na vhañwe vhanna. Vhafumakadzi vha a humbula u ngalangadza kana u vhulaha vhanna vhavho vha tshi humbula uri vha d̥o sala vha tshi d̥iphiṅa zwavhuḍi. Mañwalwa a uyu muñwali ndi a ndeme kha tsenguluso ya u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi d̥iramani dzo bulwaho.

2.3 MANWELEDZO

Mañwalwa o senguluswaho kha iyi tsenguluso ya u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi, o swikela kha u kwhaṅhisedza uri u tambudzwa ha vhanna hu khou bvelela nahone a hu dzhielwi nṅha. Vhañwali vhanzhi vha amba zwi no fana nahone vha a tendelana kha uri vhanna vha khou tambudzwa nga vhafumakadzi.

Zwigwada zwa feminizimu zwi a hanedzana musi zwi tshi amba nga ha u tambudzwa ha vhafumakadzi. Tshiñwe tsha zwigwada zwa feminizimu tshi a tenda uri vhafumakadzi vha a tambudza vhanna. Aya mañwalwa oṅhe a d̥o shuma kha u sengulusa u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi kha d̥irama dzo topolwaho.

NDIMA YA VHURARU

U TAMBUDZWA HA VHANNA HU SA VHONALI KHA DIRAMA DZO BULWAHO

3.1 MARANGAPHANĀ

Vhafumakadzi vha tambudza vhanna nga ndila dzo fhambanaho. Ndimu iyi i do disendeka kha u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi hune ha sa vhonele nga nnda. U tambudzwa honohu hu bvelela musi muthu a tshi tou vhaiswa muyani lune a hu na tshilonda kana mbonzhe ine ya vhonele kha muvhili.

Ndila dzine u tambudzwa ha vhanna hu sa vhonele ha bvelela ngadzo kha dirama dzo bulwaho dzi do senguluswa. Zwiko zwothe zwo bulwaho kha ngona ya phuraimari zwi do shumiswa u khwathisedza u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi kha dirama dzo topolwaho.

Ndimu iyi i do dovha ya angaredza zwithu zwothe zwine zwa tshutwedza u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi. Kha dirama dzo topolwaho, hu do bviselwa khagala na masiandoitwa ane a vhangwa nga u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi. U tambudzwa ha vhanna hu sa vhonele kha dirama dzo topolwaho hu bvelela nga ndila dzi tevhelaho:

3.2 U TSISWA TSHIRUNZI

Kha dirama ya Mahamba (1989) ri wana Vho Efa vha sa tsha thonifha munna wavho Vho Thisumbwi ngauri vho vha vha tshi vho funana na vhafunzi Vho Rabaḁa. Vha vho funesa Vho Rabaḁa lune vha vho vhone Vho Thisumbwi vha si tsha vha muthu wa ndeme khavho. Izwi zwa u sa thonifiwa ha Vho Thisumbwi nga mufumakadzi wavho Vho Efa, zwi khou naniswa ngauri Vho Efa vho vha vhe na thaidzo ya u sa wana hwana.

Mahamba (1989:46) u sumbedza Vho Efa vha tshi khou vhudza munna wavho Vho Thisumbwi uri vhone vho funa ndebvu a vha ngo funa munna. Izwi zwi sumbedza uri Vho Efa vho vha vha tshi khou vhona munna wavho Vho Thisumbwi mulandu wa u sa wana n'wana vhunga vho no dzula vhothe miñwaha ya rathi vha sa wani n'wana.

U sumbedza uri Vho Thisumbwi vha khou tambudzwa nga Vho Efa, ri wana maipfi a uri vha munna nga ndebvu a tshi vha vhavha lwe vha ita na u tetemela nga mbiti. Vho fhedza nga u rwa Vho Efa vhunga vho vha vha tshi khou balelwa u kondelela. Izwi zwi sumbedza uri vhanna musi hu tshi pfi vha khou tambudza vhafumakadzi huñwe vha vha vha khou tou dilifhedzela kha u tambudzwa nga vhafumakadzi.

Izwi zwa u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi nga u vha nyadza na u sa vha tñonifha, zwi dovha hafhu zwa bviselwa khagala nga Netshirando na Munyai (2007). Ri wana Vho Malabi vha si tsha tñonifhiwa nga mufumakadzi wavho Vho Norah. Vho Malabi vha dzulela u tambudzwa vha tshi vhudzwa uri a vha shumi nahone vha tea u tou didudedzela mañi vhunga vha tshi sala vho lala musi Vho Norah vha tshi ya mushumoni.

Vho Malabi vha pfa vhuñungu lune vha humbula na u divhulaha. Izwi ri zwi pfa musi vha tshi khou amba na khaladzi avho Vho Mukonji vha tshi sumbedza uri Vho Norah a vha tsha vha tñonifha nahone vha dzulela u vha hamba na u vha fhindula nga zwiambela. Uhu u tambudzwa ha Vho Malabi nga Vho Norah hu ita na uri mvelelo dza n'wana wavho Shavhani dzi bve dzi si dzavhuñi. Shavhani o fhedza nga u vha kuvhanganya a sumbedza uri ene ha khou kona u futelela kha zwa tshikolo vhunga mme awe vha tshi khou tambudza khotsi awe.

Kha ñirama ya Netshivhuyu (1992) ri wana Vho Mavhengano vha tshi vhudzwa u pfi vho tou fura Vho Mafanedza ngeno vha tshi khou vha kaidza kha zwa u vhuya vhusiku. Vha ita na u vhudza Vho Nyambobvu uri vha khou penga phanña ha vhone Vho Mavhengano. Izwi zwi sumbedza u shaya tñonifho ha Vho Mafanedza ngauri Vho Nyambobvu ndi mazwale wavho o vha bebelaho munna. U vha sema phanña havho ndi u sumbedza uri na vhone a vha vha tñonifhi.

U tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi ha lushaka ulu, ri wana hu tshi vhangwa nga zwithu zwi fanaho kha ḍirama dzo bulwaho afha n̄tha. Zwivhangi zwenezwi ndi zwi tevhelaho:

- U sa fulufhedzea ha vhafumakadzi mbinganoni.
- U sa shuma kana u sa shuma zwavhuḏi ha vhanna.
- U sa vha na vhana.
- Vivho ḷa vhafumakadzi.

Kha ḍirama dzo bulwaho, vhanna vha no khou tambudzwa vhane vha vha Vho Thisumbwi, na Vho Mavhengano vha khou tambudzwa nga vhafumakadzi vhavho vhane vha funana na vhañwe vhanna nga n̄ḏa ha mbingano. Vho Efa vha funana na Vho Rabaḏa ngeno Vho Mafanedza vha tshi funana na Vho Mafanywa. Uhu u sa fulufhedzea ha avha vhafumakadzi ngeno vha na vhanna vhavho, zwi ḍisa khuḏano nga ngomu mbinganoni. Ndi ngazwo ri tshi wana avha vhafumakadzi vha si tsha vha na ḥonifho kha vhanna vhavho.

Kha ḍirama ya N̄etshirando na Munyai (2007), Vho Malabi vha khou tambudzwa nga mufumakadzi wavho Vho Norah. Vho Norah vha dzulela u sema Vho Malabi na u vha fhindula nga zwiambela. Vho Norah vha ita na u vhudza Vho Malabi uri a vha phuli yavho nahone vha tea u ḍidudedzela maḏi na u ḍiainela zwiambaro ngauri a vha shumi vha sala vho lala. Izwi zwi a vha tsisa tshirunzi vhunga zwa u señwa havho zwi tshi bvelela na phanḏa ha ḥwana wavho Shavhani.

U sa wana vhana ndi thaidzo khulwane nga maanḏa kha vhafumakadzi. Vhafumakadzi vha dzhia u sa vha na vhana hu ḥamba ḷihulu. Musi vhafumakadzi vha sa wani vhana, vha vhona mulandu vhanna vhavho. Ndi ngazwo vha tshi bva vha ya u funana na vhañwe vhanna nga n̄ḏa ha mbingano. Izwi vha zwi itela u ḥoḏou vhona uri thaidzo i na nnyi.

Kha ḍirama dza Mahamba (1989) na N̄etshivhuyu (1992) ri wana thaidzo iyi ya u sa wana vhana i yone ine ya ḍisa u tambudzwa ha Vho Thisumbwi na Vho Mavhengano nga Vho Efa na Vho Mafanedza.

Vho Efa vha vhona munna wavho a sa tsha vha wa ndeme vhunga vho dzula vhothe miñwaha ya rathi vha sa wani ñwana. U tandulula iyi thaidzo ri wana vha tshi funana na vhafunzi uri vha wane ñwana. Vha tshi vho funana na Vho Rabaḁa vha vho vhudza munna wavho Vho Thisumbwi uri vha munna nga ndebvu.

Vivho ndi tshiñwe tsha zwivhangi zwa u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi. Kha ḁirama ya Nḁetshivhuyu (1992), ri pfa Vho Mafanedza vha tshi dzulela u gungula uri vhone a vha tsha funwa nga nḁhani ha uri vho pfa hu tshi pfi hu khou ḁoḁou vhingwa Nyaluvhani nga khushumusi. Izwi zwi ita uri vha si tsha ḁhonifha na u funa Vho Mavhengano munna wavho.

U tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi nga nḁila iyi hu khwaḁhisedzwa nga zwiko zwa phuraimari zwo fhambananaho. Vho Mufunwaini vha dzangano ḁa “Munnandi Nnyi” vha sumbedza uri hu na vhanna vhanzhi vhane vha vha ñea thuso zwi tshi yelana na u tambudzwa nga vhafumakadzi.

Vha sumbedza uri vhañwe vhanna vha a sasaladzwa nga vhafumakadzi vha tshi amba uri vha na tshineto nahone a vha vha fushi kha zwa vhudzekani. Vhañwe vhafumakadzi vha ita na u vhudza vhanna vhavho uri vhudzimu havho ndi vhuḁuku. Izwi zwi ita uri vhanna vha pfe vho nyadzea nahone tshirunzi tshavho tsho tsa. Vhañwe vhanna vha tshi vho vhona vhafumakadzi vhavho vha tshi vho pfana na vhañwe vhanna, vha vhona zwa khwiḁe hu u vhulaha vhafumakadzi vha fhedza vha ḁivhulaha.

Vhamusanda Vho Mailane vha Ha Tshikambe kha ḁa Ha Mphaphuli vho sumbedza uri hu na vhanna vhane vha khou tambudzwa nga vhafumakadzi nga nḁila dzo fhambanaho. Vhañwe vhanna vha vhudzwa uri ndi vhanna nge vha ambara marukhu. Izwi zwi vhudzwa vhanna vhane vha sa shume hu u vha sumbedza uri a vha ḁundeli miḁa yavho.

Vho dovha hafhu vha sumbedza uri vhañwe vhanna vha a dziñwa na zwiñwa vha vhudzwa uri a vha ngo zwi renga. Vhanna vhenevha, vha a hanelwa u shumisa thundu yo rengwaho nga vhafumakadzi vhavho vha no shuma. Vhañwe vhanna vha itwa na u goñwa uri vha funesa u ða ngeno vha sa shumi.

Vhunga miña ya ano mañvha i ya munna, mufumakadzi na vhana, vhanna vha tshi tambudzwa nga ndila iyi ya u tswana tshirunzi a hu na ane a zwi vhona. Zwi sala zwi tshi wanala ho no vha na masiandoitwa a ngaho u vhulaha, u huvhadza na u rwa vhafumakadzi. Mulayo u tshi vho dzhenelela, vhanna vha vhoneva mulandu wa u tambudza vhafumakadzi.

3.3 U TAMBUDZWA LWA MUHUMBULO

Vhafumakadzi vha a tambudza vhanna lwa muhumbulo vha sa ambi tshithu vha tshi tou ita zwiito zwine zwa vhaisa vhanna. Musi vhanna vha tshi vhona zwiito izwi vha a vhaaisa vha farwa nga mutsiko wa muhumbulo. Iyi ndila ine vhafumakadzi vha tambudza ngayo vhanna ndi yone ine ya vhaaisa.

Vhafumakadzi vha kona u bva vhe swa vha songo amba uri vha ya ngafhi. Vha tshi vhuya vha sokou fhumula vha lindela u vhudziswa. Musi vha tshi vhudziswa vha amba zwi si na mudzio. Izwi zwi itwa nga vhafumakadzi vha no khou funana na vhañwe vhanna nga nnda ha mbingano

Kha ðirama ya Mahamba (1989) ri wana Vho Efa vha tshi tambudza Vho Thisumbwi nga ndila yeneyi. U funana ha Vho Efa na Vho Rabaða zwo vha zwi tshi khou tambudzisa Vho Tshisumbwi. Ðuvha ðe Vho Thisumbwi vha lalela ngei luñakani he vha wanedza Vho Rabaða na Vho Efa, vho ðo vhaaisa lwe vha ita na u vhudza Vho Rabaða uri vho vhulaha muya wavho. Izwi zwi tshi sumbedza uri a vha tshee na fulufhelo kha vhutshilo.

Vho Thisumbwi vha vhaaisa vhuðe vhunga a hu na munna ane a nga kondelela u pfa na u vhona mufumakadzi wawe a tshi khou renda muñwe munna na u mu vhudza uri u mu funa hani. Vho Thisumbwi vho tou ðivhonela nga avho maño mus

mufumakadzi wavho a tshi khou khisana na u vhandana lunako na Vho Rabaḁa. U tambudzwa ha vhanna nga ṅḁila iyi ndi zwone zwine zwa vhaiesa vhanna.

Vho Thisumbwi vho ita na u wana luṅwalo fhasi ha tshisiamelo lwo ṅwaliwaho nga Vho Rabaḁa vha tshi khou vhudza Vho Efa nga ha lufuno lune vha vha nalwo khavho. Kha ulu luṅwalo vho vha vha tshi khou laedzana fhethu hune vha ḁo ṭangana hone. Kha ḁirama iyi ya Mahamba (1989:54) ri pfa Vho Thisumbwi vha tshi amba zwa uri vha ḁo tou rema muthu nga mbaḁo. Izwi zwi sumbedza uri nangoho vho vha vho vhaaisala.

Vho Thisumbwi vha dovha hafhu vha sumbedza uri naho vhe mutendi vha nga si kone u konḁelela zwiito zwa mufumakadzi wavho Vho Efa. Izwi zwi sumbedza uri vhafumakadzi vha a vhaia vhanna vhavho nga zwiito.

Kha ḁirama ya Netshivhuyu (1992) ri wana Vho Mavhengano vha tshi khou tambudzwa nga ṅḁila ine mufumakadzi wavho Vho Mafanedza vha tshila ngayo. Vho Mafanedza musi vho no thoma zwa u funana na Vho Mafanywa vho ḁo thoma u tshila sa muthu a siho mbinganoni. Kutshilele uku kwo vha ku tshi dzulela u vhaia Vho Mavhengano vhe vha vha vha tshi dzula nga u gungula.

Vho Mafanedza vho vha vha tshi bva vha ya u ṭangana na Vho Mafanywa vha vhuya hayani ḁo no kovhela. Musi Vho Mavhengano vha tshi vha vhudzisa uri vha bva ngafhi ḁuvha ḁo kovhela, vho vha vha tshi vha zwifhela uri vho vha vho ya u ṭolela mme avho vha sa lwali zwone. Tshiṅwe tshifhinga vho vha vha tshi amba uri vho vha vho ya u dzhia tshelede ya dzangano ḁa mbulungano banngani.

Vho Mavhengano vho ḁa he vha zwi wana uri mufumakadzi wavho u khou ita zwa u funana na muṅwe munna. Izwi zwo ḁo vha vhaia lwe vha vhudza Vho Mafanedza uri vha tseramisiamelo. Izwi zwi tshi sumbedza uri vho vha vha tshi vho zwi ḁivha zwauri Vho Mafanedza vho no ḁidzhenisa kha u funana na muṅwe munna. Vho fhedza vho vha rwa musi vha tshi vho vha fhindula nga zwiambela.

Dirama ya Netshirando na Munyai (2007), i bvisela khagala u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi. U tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi lwa muhumbulo zwi bveledzwa nga vhabvumbedzwa vhavhili. Avha vhabvumbedzwa ndi Vho Malabi na Vho Norah mufumakadzi wavho. Nga nnda ha u shumisa maipfi u tambudza munna wavho, vho vha vha tshi ita zwiito zwine zwa vhaisa Vho Malabi.

Vho Norah naho hu tshi khou rothola ri wana vha tshi shelela maḡi a u tamba Vho Malabi a songo dudedzwa. Musi Vho Malabi vha tshi vhudzisa uri ndi ngani vha tshi vha shelela maḡi a no rothola, ha vha hu hone vho lu ritha lutanda lu na mabo. Vho ḡo vha vhudza uri vhone vho renga tshiḡofu tsha muḡagasi zwino Vho Malabi vha tea u ḡidudedzela maḡi vhunga vha sa shumi.

Vhafumakadzi vha tshi ita zwiito zwi no tokonya vhanna vha itela uri vhanna vha tshi vha vhudzisa, vha vha vhudze maḡwe mafhungo a no nana u vha vhaisa. Vhaḡwe vhanna vha swika hune vha humbula vha guma vha bva vha fhela vha ya naḡo. Musi vhanna vha sa tsha vhuya hayani lushaka lu a dovha lwa vhona vhanna mulandu wa uri vho shavha vhafumakadzi na vhana.

U tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi ha lushaka ulu zwi khwaḡhisedzwa nga vha Dzangano ḡi no Lwela Zwipondwa zwa u tambudzwa ḡa ḡhohoyandou. U ya nga vha ḡi Dzangano ḡine ḡa vhidzwa u pfi “ḡhohoyandou Victim Empowerment” vha sumbedza uri na vhanna vha khou tambudzwa nga vhafumakadzi. Vhaḡwe vhafumakadzi vha ri u ḡidzhenisa kha u funana na vhaḡwe vhanna nga nnda ha mbingano, vha ita na u fhelekedzwa nga goloi dza huma khoroni ya muḡi.

Vhamusanda Vho Masikhwa vha Ha Luvhimbi vho sumbedza uri vhanna vha a ḡa khavho sa musanda vha tshi ḡḡa thuso. Vho sumbedza uri vhafumakadzi vha a tambudza vhanna vhavho na nga nyambedzano dzine vha dzi fara nga ḡhingothendeleki na vhanna vhane vha funana navho. Vhaḡwe vhafumakadzi vha davhidzana na vha farekano vhanna vhavho vhe henefho nduni.

Vhamusanda Vho Ramukumba vha Nweli vho sumbedza uri ho no vhogwa milandu ya u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi. U ya nga ha avha Murangaphanda wa Sialala, vhañwe vhafumakadzi vha a bva vhusiku vha sia vhanna vhavho; vha tshi ya u tanga na vha farekano. Izwi vha zwi ita vho thoma u tokonya vhanna vhavho uri vha tshi bva vha nge sa vhatu vho tou nhalaho.

Vhañwe vhafumakadzi vha shumisa na dzina la Mudzimu kha mishumo yavho mivhi. Vha tuwa vha tshi ri vha ya thabeloni dza vhusiku hothe. Musi vhanna vho sala vhe vhothe vha a thoma u vha sala. Izwi zwi khwathisedza u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi hu no khou bvelela kha dirama ya Mahamba (1989).

U tambudzwa muyani kana muhumbuloni a hu vhone kha muvhili wa muthu fhedzi mbilu i vha i tshi khou vhavha. Vhamusanda vho dovha vha sumbedza uri vhañwe vhanna a vha koni u kongelela u tambudzwa. Ndi ngazwo miqi minzhi yo sala i si na vhanna nge vha shavha u tambudzwa nga vhafumakadzi. U tambudzwa muyani zwi ita uri vhañwe vhanna vha edele masosani vha vhuye nga matsheloni.

Kha vhanna vhanu vhe ha farwa nyambedzano navho nga ha u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi, vho sumbedza uri vhafumakadzi vhavho vha nga vhone. Vha sumbedza uri musi vho dzula hayani a vha na mulalo. Vhanna vhone vha sumbedza uri ha dzhena lusingo vha tea u talutshedza uri ndi lwa nnyi nahone u khou amba mini? A vha tendelwi vha tshi dalela khonani dzavho. Vha dovha vha kalelwa na tshifhinga tsha u vhuya hayani.

3.4 U TAMBUDZWA LWA MASHELENI

U tambudzwa lwa masheleni kana lwa ndaka hu bvelela musi vhafumakadzi vha tshi langula masheleni na ndaka ya vhanna ngeno vhanna vha si tshee na maanda a u shumisa ayo masheleni na ndaka. Vhañwe vhanna naho vha tshi khou shuma a zwi vhone vhunga tshede i tshi dzhiwa yothe nga vhafumakadzi.

Vhanna vhenevha u wana vha tshi dzula vho tšungufhala vha si na mulalo. Musi li tshi kovhela vha shavha na u ya hayani vhunga vha tshi dzula nga u tambudzwa. Vhafumakadzi vha a tambudza vhanna vha sa shumi nga u vha hanela u shumisa thundu dzavho kana u tou vha goḁa. Kha ḁirama dzo bulwaho kha iyi tsenguluso ri ḁo sedza ḁḁila iyi ine vhanna vha tambudzwa ngayo nga vhafumakadzi.

ḁirama ya Netshirando na Munyai (2007) ndi yone ine ya bvisela khagala u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi nga ḁḁila ya u vha dzhiela masheleni. Vhaḁwe vhanna vha dzhielwa masheleni lune vha vhuya vha humbula na u ḁivhulaha. Vhanna vha vhona vhutshilo vhu songo tsha vha farela zwivhuya vhunga u shuma na u sa shuma zwi tshi fana.

Nnditsheni o itwa nga u sa pfeledza musu a tshi tenda u kungwa nga Cicilia uri a pfane nae. Ha ngo zwi ḁivha uri Cicilia o vha a sa khou mu funa a tshi khou ḁoḁa tshelede. Kha ḁirama iyi ya Netshirando na Munyai (2007:3), Cicilia u tou bula nga mulomo wawe uri ha khou funa Nnditsheni u khou ḁoḁa tshelede yawe. U dovha hafhu a sumbedza uri arali Nnditsheni a pfana nae, u ḁo tea u mu fha tshelede yoḁhe ngauri zwa sa ralo Nnditsheni u ḁo fela dzhele.

Nangoho mbevha i tshi fa i vhidzwa nga vhuanzwo, Nnditsheni o mbo ḁi funana na Cicilia nga ḁuvha la u thoma naho o vha a na mufumakadzi wawe Takalani. Nga murahu ha musu vho no fhelekedzana ngei Polokwane nahone vho no ḁidzhenisa kha vhudzekani vhu songo tsireledzeaho, Cicilia a vho thoma u ḁoḁa masheleni a si na vhukono. O ḁo vhudza Nnditsheni uri a sa mu fha tshelede i linganaho maḁana mavhili a dzirannda u ḁo mu farisa a ri o mu tshipa.

Nnditsheni o ḁo wana zwo mu kela maḁari. Naho Nnditsheni o ḁo lingedza u luvhelela Cicilia uri tshelede iyi yo ḁalesa, o fhedza o mu fha vhunga o vha a tshi khou shavha u farwa nga mapholisa. Cicilia ha ngo guma, o ḁo dovha hafhu a ḁoḁa tshelede i no lingana na ya u thoma. Izwi zwa ita uri Nnditsheni a thome u tshila nga u tambula. U sumbedza uri nangoho Nnditsheni u khou pfa vhuḁungu ri wana a tshi vhudzisa Cicilia uri u khou mu tambudzela mini?

Cicilia u dovha hafhu a zwifhela Nnditsheni uri o pfukwa nahone u tshee muṭuku kha u eḁela na muthu muhulwane sa Nnditsheni. O ḁo dovha hafhu a sumbedza uri arali madokotela vha mu ṭola, Nnditsheni u ḁo farwa nga mapholisa. Izwi zwo ḁo ita uri Nnditsheni a dzule o tshuwa nahone a tshi khou ḁa mbilu. Nnditsheni o ḁo dzhielwa tshelede i linganaho hafu ya miḁioni nga Cicilia. Izwi zwo ḁo ita uri a humbule na u ḁivhulaha. Izwi zwi sumbedza uri vhafumakadzi vha a kona u tambudza vhanna nga u vha dzhiela masheleni ngeno vhanna vha sa zwi vhudzi muthu.

Izwi zwi sumbedza uri hu na vhanna vhanzhi vha no khou dzhielwa masheleni vha tshi shushedzwa nga u pfi vha ḁo fariswa. Vhanna avha a vha zwi vhudzi muthu. Vhafumakadzi vhavho vhe vha vha mala vha tou mangala musi ḁwedzi wo fhela hu sa vhuyi tshithu muṭani. Izwi zwi dovha zwa ita uri vhanna vha semiwe hu tshi khou ṭodiwa tshelede ya zwiliwa afha muṭani.

3.5 U TAMBUDZWA LWA VHUDZEKANI

Nga mvelele ya Tshivenda mufumakadzi ha ngo tea u hana musi munna wawe a tshi ṭoda u ita zwa vhudzekani nae. Ano maḁuvha vhafumakadzi vha na pfanelo dza u hana na musi vhanna vho vha malaho vha tshi ṭoda u ita zwa vhudzekani navho.

U ya nga ha Sikhwivhilu (2004:15) vhanna vha vho ḁidzhenisa kha u malana nga tshavho ngauri vhafumakadzi vhaḁwe vha a vha ṭhupha nga u hana u ita zwa vhudzekani navho. Vhaḁwe vhafumakadzi vha zwi funa, vha a eḁela vho ambara zwiambaro zwi no pata. Izwi vha zwi itela uri naho munna a funa hani u ita zwa vhudzekani, zwi mu konḁele.

Kha ḁirama ya Mahamba (1989) ri wana u tambudzwa ha vhanna nga ḁdila iyi zwo bviselwa khagala zwavhuḁi. Musi Vho Efa vha tshi vho funana na vhafunzi Vho Rabaḁa, Vho Thisumbwi a vha tsha vha muthu. U sumbedza uri Vho Thisumbwi vha khou tambudzwa nga Vho Efa, ri pfa Vho Efa vha tshi amba uri vhone vho vha vha tshi ri vho funa munna ngeno vho funa ndebvu. Izwi zwi vha zwi tshi amba uri Vho Thisumbwi a vha vha fushi kha zwa vhudzekani nahone vha ḁi nga vho funa mufumakadzi ngavho. Maipfi aya o vhaisa Vho Thisumbwi lwe vha vhuya vha ita na u tetemela nga mbiti.

Naho Vho Efa vha songo tou hana zwi khagala uri a vha tsha funa u ita zwa vhudzekani na munna wavho Vho Thisumbwi, ri wana vha tshi luka maano a uri vha tou ya u dzula ha vhufunzi Vho Rabaḁa vha tshi nga vho ya u rabelelwa uri vha wane ṅwana. Musi vha tshi khou dzula ngei muḁini wa Vho Rabaḁa, vho ḁo wanedzwa nga vhana vha vhafunzi Muruṅwa na Rabelani vha kha a lufuno na Vho Rabaḁa.

Vho Thisumbwi vho kondelela u sala vhe vhoṯhe vha tshi fulufhela uri mufumakadzi wavho Vho Efa vho ya u rabelelwa ha vhafunzi Vho Rabaḁa uri vha wane nwana. Vho Rabaḁa vho ḁo vhudza Vho Efa uri ṅwana ha wanali vhathu vho gwadama nga magona nahone thabelo i yoṯhe a i ḁisi ṅwana. Vho Efa na Vho Rabaḁa vho vha vha tshi khou ḁiphiṅa nga lufuno ngeno Vho Thisumbwi vho sala hayani sa khombe.

Vho Mufunwaini vha dzangano ḁa “Munna ndi Nnyi” vha sumbedza uri vhanna vhanzhi vha khou tambudzwa zwi tshi yelana na zwa vhudzekani. Vho sumbedza uri vhafumakadzi arali vha na thaidzo ya u sa wana vhana, vha ḁidzhenisa kha u funana na vhaṅwe vhanna nga nṅa ha mbingano. Musi vha kha lufuno lwonolu, a vha tsha vha na dzangalelo ḁa u takadza vhanna vhavho vho vha malaho. Vhaṅwe vhafumakadzi vha shumisa mazwifhi a uri vha a lwala ngeno hu u shaya dzangalelo ḁa vhudzekani kha vhanna vhavho.

U ya nga ha Mushumelavhapo Vho Muvhango, vhanna vha a shona u bvela khagala uri vha khou tambudzwa lwa vhudzekani. Vho Muvhango vha sumbedza uri na mashaka a tsini a a balelwa u ḁivha uri vhanna vha khou tambudzwa lwa vhudzekani. Vho Muvhango vha sumbedza uri vhaṅwe vhafumakadzi vha a vhudza vhanna vhavho uri a vha vha fushi zwi tshi ḁa kha vhudzekani. Aya mafhungo a ita uri vhanna vha ḁe mbilu na u dzula vha si na mulalo.

3.6 U TAMBUDZWA NGA U SA LONDWA

Vhafumakadzi vha a tambudza vhanna nga u sa vha londa na u vha litshedzela. Vhanna vhanzhi vha Vhavaṅḁa vha a balelwa u ita mishumo minzhi i no konwa nga

vhafumakadzi. Vhafumakadzi arali vha nga pfa u pfi vhanna vhavho vha khou seisana na vhañwe nnda, vha a litsha u ita mishumo yothe uri vhanna vha tou diitela.

Vhañwe vhafumakadzi vha a litsha u londa vhanna vhavho nga ñwambo wa u fhelelwa nga mushumo. Vhanna vhanzhi vho fhelelwaho nga mushumo kana vha sa shumi a vha londwi nga vhafumakadzi vhavho. Vhañwe vhanna vha litshedzelwa nga ñwambo wa uri vho no kalaha na nungo a vha tshee na. U wana vha tshi dzula vha na mashika na zwiliwa vha tshi dziñwa. Na musi hu si na vhana muñani munna ha tsha londwa.

Mahamba (1989) u bvisela u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi nga kha vhabvumbudzwa vhane vha vha Vho Efa na Vho Thisumbwi. Musi lufuno lu tshi vho duga vhukati ha Vho Rabađa na Vho Efa, Vho Efa a vha tsha londa munna wavho Vho Thisumbwi. Kha qirama iyi ya Mahamba (1989:46) ri pfa Vho Efa vha sa tsha tenda u kuvha na u aina zwiambaro zwa munna wavho Vho Thisumbwi.

Izwi zwi khou vhangwa nga uri Vho Efa a vha tshee na lufuno kha Vho Thisumbwi. Zwiambaro zwavho zwi vho tou ainwa nga murathu wavho Lutendo. Zwi no khou nanaisa uri Vho Efa vha sa tsha londa munna wavho Vho Thisumbwi ndi nge vha si vhe na vhana. Vho Thisumbwi a vha takadzwi nga u kuvhelwa thundu nga murathu wavho Lutendo, zwi a vha vhaisa vhunga vhe na mufumakadzi.

Netshirando na Munyai (2007) vha sumbedza u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi nga kha Vho Malabi na Vho Norah. Vho Malabi a vha shumi ngeno Vho Norah vha tshi shuma zwavhuđi. Vho Malabi musi vha tshi humbela mađi a u tamba, vha vhudzwa uri vha tea u dishelela vhunga vha tshi sala vho edela musi Vho Norah vha tshi ya mushumoni.

Vho Norah a vha tsha aina zwiambaro zwa Vho Malabi. Izwi zwi vhaisa Vho Malabi lwe vha vhuya vha ita na u ya u vhudza khaladzi avho Vho Mukonđi uri vhone vha khou tambudzwa nga mufumakadzi wavho Vho Norah. Uhu u tambudzwa ha Vho Malabi hu ita uri vha humbule na u qivhulaha nga u tou qinembeledza. Tshivhang

tshihulwane tsha u tambudzwa ha Vho Malabi nga Vho Norah ndi uri Vho Malabi a vha shumi.

U tambudzwa ha vhanna nga ndila iyi hu khwaṭhisedzwa nga Vhafunzi Vho Mutshekwa vha Tshivhilwi kha shango la Ha Tshivhasa. Vha sumbedza uri vhanna vhanzhi vhane vha vha na thaidzo ya u sa shuma vha dovha hafhu vha ingwa nga mutsiko nga vhafumakadzi vhavho. Vhanna vhenevha a vha londwi. Vha dzula vho ambara zwiambaro zwa mashika nahone vho onda nga u sa newa zwiliwa. Musi vha tshi humbela zwiliwa vha vhudzwa uri zwi tou rengwa.

Vhafunzi Vho Mutshekwa vho dovha vha sumbedza uri u sa vha na vhana mutani kana thaidzo ya mbebo i ita uri vhafumakadzi vha nyadze vhanna vha fhedze nga u sa tsha vha londa. Izwi zwi khou itea kha dirama dza Mahamba (1989) na Netshirando na Munyai (2007). Vho Thisumbiwi vho siwa na muḽi nga mufukadzi wavho Vho Efa nga nwambo wa u sa wanala ha vhana mutani.

Vhamusanda Vho Mailane Mphaphuli vho sumbedza uri vhaṅwe vhafumakadzi vha konyolola vhanna vhavho nga u litsha u vha bikela na u vha kuvhela. Musi avha vhanna vha tshi dibikela na u dikuvhela vhafumakadzi vhavho vha a shela mavu bodoni na u mbulumbudza zwiambaro zwo kuvhiwaho na mavu. Zwiito izwi zwi tungufhadza vhanna na u vha tambudza.

Vhanna vhanzhi a vha vhigi milandu ya u tambudzwa havho nga vhafumakadzi. Dirama ya Netshirando na Munyai (2007) ndi ya Venda la musalauno line la vha na vhashumelavhapo na vhafunzi vhane vha kona u tandulula thaidzo. Ri wana Vho Malabi vha tshi vhuya vha humbula na u divhulaha ngeno zwiimiswa izwi zwi hone.

Vho Tshavhungwe Munyai ndi muṅwe wa vhafumakadzi vhaṅanu vha Thengwe Tshandama vhe ha farwa nyambedzano navho. Vho sumbedza uri vhafumakadzi a vha kongeleli u dzula na vhanna vha sa shumi kana vha sa bebi. Vha ri musi vhafumakadzi vha tshi litsha u londa vhanna vhavho vha itela uri vha nale vha yo toḽa mushumo.

Kha fhungo la u sa vha na vhana mutani, vha sumbedza uri vhafumakadzi vhanzhi vha tenda kha uri munna ndi ene a no fha mufumakadzi nwana. U sa londwa ha vhanna nga vhafumakadzi ndi ndila ya u vha vhaisa nge vha balelwa u ita vhana. Uhu u konyololwa ha vhanna nga vhafumakadzi hu khou bvelela kha dirama dza Mahamba (1989) na Netshivhuyu (1992). Vho Efa vha konyolola Vho Thisumbwi nga u sa tsha vha kuvhela na u vha ainela zwiambaro. Thaidzo iyi i disa khudano mutani. Vho Mavhengano na vhone a vha tsha londwa. Vho Mafanedza vha betshela masase vha bva nga lo vha vhuya nga lo. Musi Vho Mavhengano vha tshi vhudzisa vha fhindulwa nga zwiambela.

U tambudzwa ho sumbedzwaho nga Mahamba (1989), Netshirando na Munyai (2007) na Netshivhuyu (1992) hu khou bvelela na kha shango line ra khou tshila khalo. Ano maduvha zwo tou nana vhunga pfanelo dza vhafumakadzi dzi tshi dzhielwa ntha vhukuma.

3.7 ZWITHU ZWINE ZWA TUTUWEDZA U TAMBUDZWA HA VHANNA HU SA VHONALI KHA DIRAMA DZO BULWAHO

Hu na zwithu zwinzhi zwine zwa tutuwedza u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi. U ya nga dirama dza Mahamba (1989), Netshirando na Munyai (2007) na Netshivhuyu (1992) ri wana u tambudzwa ha vhanna hu tshi khou tutuwedzwa nga zwithu zwi tevhelaho:

3.7.1 Mvelele ya Tshivenda

Mvelele ya Tshivenda i a tutuwedza u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi. Arali mutani ha sa vha na vhana kana hu na u dzi nwa mbebo nga Mudzimu, munna u a vhone mulandu wa uri vhone hawe a vhu na maanda. Nga Tshivenda munna ndi ene ane a sika vhana. Izwi zwi ita uri arali mutani hu si na vhana, vhafumakadzi vha thome zwa u funana na vha nwe vhanna nga nda ha mbingano vha tshi humbula uri vha do wana vhana. Vha nwe vhafumakadzi vha a litsha na vhanna nga nwanambo wa u sa vha na vhana.

Mvelele ya Tshivenda i dovha hafhu ya tšutšuwedza vhanna uri vha si bvele khagala musi vha tshi tambudzwa nga vhafumakadzi. Vhanna vha Vhavenda vha tenda kha uri munna vhukuma ha kundwi nga mufumakadzi nahone mufumkadzi ndi mudzio mutete. Izwi zwi ita uri naho vha tshi vho tambudzwa nga vhafumakadzi, vha sa kone u vhudza muthu nga u shavha u dzhielwa fhasi.

Kha dīrama ya Mahamba (1989), Vho Thisumbwi vha khou sokou jīwa nga thaidzo ya u funana ha Vhafunzi Vho Rabaḁa na mufumakadzi wavho Vho Efa. A vha zwi vhudzi muthu naho vho wana luṅwalo lwo ṅwaliwaho nga Vho Rabaḁa vha tshi ṅwalela mufumakadzi wavho. A vha vhudzi vhurangaphanda ha kereke na vhaṅwe vhafunzi.

Vho Thisumbwi vho ḁo lalela ngei luṅakani he ha vha hu tshi ṅangana Vhafunzi Vho Rabaḁa na Vho Efa mufumakadzi wavho. Vho tou ḁivhonela nga maṱo avho musi Vho Rabaḁa na Vho Efa vha tshi khou amba oṱhe a u funana havho. Naho zwo ralo, Vho Thisumbwi a vho ngo vhudza vharangaphanda vha kereke. Vho vha vha na vhuṅanzi vhu fareaho vhune ha nga ita uri Vho Rabaḁa vha dzhielwe vhukando.

Na kha dīrama ya Netshivhuyu (1992) ri wana Vho Mavhengano vha sa ṅavhanyi vha dzhia vhukando ha uri Vho Mafanedza vha kaidzwe kha vhutshilo havho vhune ha vhaisa vhone sa munna wavho. Naho Vho Nyambobvu, mme avho vho dzulela u vha tsivhudza uri zwine zwa khou itwa nga Vho Mafanedza zwi ḁo la ṱoho ya vhone Vho Mavhengano, a vho ngo zwi dzhia sa zwithu zwi no dina. Vha ḁivhudza uri a hu na zwine Vho Mafanedza vha nga ita vhunga vha mufumakadzi.

Nnditsheni kha dīrama ya Netshirando na Munyai (2007) o ḁo dzhielwa tshelede i linganaho hafu ya miḁioni wa dzirannda a sa vhudzi muthu. Nnditsheni o vha a na vhuṅanzi ha uri ene na Cicilia vho tou tendelana uri vha eḁele vhoṱhe tshihulwane. O vha a na tshibambiri tsha u sumbedza uri o eḁela hodelani Polokwane na Cicilia. Arali o vha a songo tšutšuwedza nga mvelele o vha a tshi ḁo vha o bvisela vhuṅanzi khagala ha uri o tou itelwa tshikwekwe.

Izwi zwi khwaṭhisedza uri mvelele yashu sa Vhavenda i a tuṭuwedza uri vhanna vha tambudzwe nga vhafumakadzi. Vhanna vha kha ḡi vha vho farelela kha mvelele ine ya ita uri vha ḡihudze. Izwi a zwi vha thusi vhunga zwi tshi ita uri u tambudzwa havho hu endelele. Vhanna vha fanela u tenda uri mvelele i tshimbila na tshifhinga. Kha Venda ḡa mulovha vhanna vho vha vha tshi ṭhonifhiwa nga vhafumakadzi vhavho. Musalauno vhafumakadzi vha tambudza vhanna vha tshi ḡivha uri mulayo u dzhiela nṭha u tambudzwa ha vhana na vhafumakadzi.

3.7.2 U ḡihudza ha vhanna

Vhanna vha a ḡihudza nahone a vha tendi uri vha khou tambudzwa nga vhafumakadzi vhunga u tambudzwa uhu ha vhanna hu sa vhone kha vhatu vha nṅa. Vhanna vhanzhi vha tambudzwa nga vhafumakadzi tshifhinga tshilapfu hu si na a no zwi ḡivha vhunga vha tshi zwi dzumba nga ṅwambo wa u ḡihudza.

Vhamusanda Vho Mmbara vha Miluwani vha sumbedza uri vharangaphanda vha Dzangano ḡa Vhadzulapo vha Miluwani vho vhuya vha tou dzhenelela musi muṅwe mufumakadzi ane a vha mulanda wavho a tshi dzulela u vhuya na munna ane a funana nae vha paka golei khoroni vha dzula tshifhinga tshilapfu muṅwe wa muḡi e hone hayani. Uyu muṅwe wa muḡi o vha a sa ambi tshithu.

Uhu u ḡihudza ha vhanna hu ita uri na madzangano a lwelaho ppanelo dza vhatu, a dzhie fhasi u tambudzwa ha vhanna ngauri a vha hu bviseli khagala. Naho vha tshi khou dziṅwa zwiliwa nga vhafumakadzi, u wana vha tshi sokou fhelela sa tshisibe vha sa vhudzi muthu. Vhaṅwe vha fheleledza nga u dzhenwa nga malwadze a vhutshilo hoṭhe nga nṭhani ha mutsiko u no vhangwa nga u tambudzwa nga vhafumakadzi.

Vho Mavhengano kha ḡirama ya Netshivhuyu (1992), vho itwa nga u ḡihudza musi vha tshi khou litsha thaidzo ya u vhuya vhusiku ha Vho Mafanedza i tshi khou endelela. Mme avho Vho Nyambobvu vho edzisa u vha eletshedza uri vha vha dzhie vhukando vhone vha ri Vho Mafanedza vha nga si ite tshithu ndi musadzi.

3.7.3 Vhurereli ha Tshikhrisite

Vhañwe vhanna vhane vha tenda kha Vhurereli ha Tshikhrisite, vha ofha Mudzimu lune naho vhafumakadzi vha tshi khou vha tambudza vha tenda kha ɔa uri Mudzimu u ɔo zwi vhona. Vha a ofha na u dzhiela vhafumakadzi vhavho vhukando kana u vha ɔala naho vho ɔidzhenisa kha vhupombwe. Bivhili ine vha i vhala i khwaɔhisedza uri mufumakadzi u ɔaliwa fhedzi o ita vhupombwe fhedzi a vha i tevhedzi.

Mahamba (1989) u sumbedza Vho Thisumbwi vha tshi wanedza Vho Efa na Vho Rabaɔa vha tshi khou ita zwi itwaho nga vha funanaho, fhedzi a vho ngo tevhedza Bivhili uri vha ɔale Vho Efa uri vha kone u ya u dzula na Vhafunzi Vho Rabaɔa vha sa shavhi tshithu. Vho farela mufumakadzi wavho kha vhukhaxhi vhu yelanaho na zwa vhupombwe lunzhi. Izwi vho zwi ita nga uri ndi muthu a ofhaho Mudzimu. Izwi zwo khwaɔhisedzwa na nga Vhafunzi Vho Rabaɔa vha tshi vhudza Vho Efa uri Vho Thisumbwi ndi mutendi o khwaɔhaho.

Kha yeneyi ɔirama ya Mahamba (1989:34) ri pfa mukegulu mme a Vho Thisumbwi vha tshi khou eletshedza Vho Thisumbwi uri vha songo tenda Vho Efa vha tshi ya u dzula ha Vhafunzi vhunga mbevha i sa dzuli na tshimange. Vho Thisumbwi nga u vha na lutendo kha Mudzimu, vha hanedza mme avho, vha amba uri Vho Rabaɔa ndi muɔinda wa Mudzimu vha nga si ite zwa vhuada.

Vho Thisumbwi vha dzhia Vho Rabaɔa sa mufunzi o khetheaho a sa fani na vhañwe vhafunzi vha kereke dzi sa ɔivhalei. Vho Thisumbwi vho ɔo thoma u ɔisola ɔuvha ɔe vha wanedza Vho Efa mufumakadzi wavho vha tshi khou khisana na Vhafunzi Vho Rabaɔa. ɔuvha ɔlo mapfene o vha o tsisa vhana, vhuvhili havho vha tshi khou vhandana lunako.

Izwi zwa u vha mutendi lune muthu a fulufhela mufunzi zwo khwaɔhisedzwa nga Mushumelavhapo Vho Muvhango vha ɔhohoyandou. Vho sumbedza uri vhañwe vhafunzi vha a vhidzwa u tandulula thaidzo dza miɔani. Dziñwe thaidzo dzi vha dzi tshi kwama u sa vha na vhana kana khuɔano dza munna na mufumakadzi. Vhañwe vhafunzi vha mbo ɔi funana na vhafumakadzi avho vhane vha khou tea u wana

thuso. Izwi zwo bvelela na kha dīrama ya Mahamba (1989) musi Vho Efa vha tshi funana na Vhafunzi Vho Rabaḁa.

Mufunzi ndi muthu wa ḁama ane a vha na zwipfi. U na muḁa u a dīvha uri musi munna na mufumakadzi vhe ḁuni ya u eḁela vha vha vha tshi khou ita mini. Zwino musi vhatendi vha tshi tenda kha Mudzimu, vha songo mu linga. Murena Yesu ho pfi kha shandukise matombo a vhe vhuswa. Ha ngo tenda u linga Mudzimu khotsi awe.

3.7.4 Pfanelo dza vhafumakadzi

Pfanelo dza vhafumakadzi dzi dzhielwa ḁḁha nga muvhuso na nga madzangano a si a muvhuso. Hu na madzangano manzhi a si a muvhuso ane a lwela pfanelo dza vhana na vhafumakadzi fhedzi madzangano a no hanedzana na u tambudzwa ha vhanna ha ḁadzi tshandḁa. Na dzangano ḁa “Munna Ndi Nnyi?” ḁi ombedzela uri munna vhukuma ha tambudzi vhana na vhafumakadzi ngeno ḁi sa ri tshithu nga vhafumakadzi vha no tambudza vhanna.

Arali ha vha na mulandu wa uri munna o vhulaha kana o tshipa mufumakadzi, ḁuvha ḁine mulandu wa sengwa, khothe i vha yo ḁala nga miraḁo ya madzangano a vhafumakadzi na a u lwela pfanelo dza vhatu. Vhanna vhanzhi vho no vhulawa nga vhafumakadzi fhedzi a hu na vhafumakadzi vha no ima vha ita misumbedzo ya u lwa na mabulayo aya.

Kha dīrama ya ḁetshirando na Munyai (2007) Nnditsheni o itelwa vhushushedzi nga Cicilia musi vho funana vha eḁela vhoḁḁe ngei hodelani ya Polokwane. Vhunga o vha a tshi khou ḁoḁa tshelede, o ḁo shushedza Nnditsheni uri arali a sa mu fha tshelede u ḁo mu farisa a fela dzhele. Cicilia o shumisa pfanelo dzawe nga ḁila yo kalulaho. Izwi zwo sia Nnditsheni a tshi xeelwa nga masheleni a linganaho hafu ya milioni.

Nnditsheni o bvisa iyi tshelede i si na vhukono a i fha Cicilia nga u ofha uri arali Cicilia a ya mapholisani, vha ḁo tenda zwine a khou amba vha fhedza vho mu fara. Vhanna vhanzhi a vha tshe na fulufhelo kha Vhulamukanyi vhunga vhafumakadzi

vha tshi pfiwa u fhira vhanna. Hu na vhanna vhanzhi vha no khou shuma zwigwevho zwi kondaho kothoni ngeno vha sa divhi tshithu.

Masiandoitwa a u shaya fulufhelo la Vhulamukanyi a a shusha. Vhanna vha a dzhia mulayo vha u vhea zwandani zwavho. Vhanna vha vhona vha si na mulamuleli. Izwi zwi ita uri vha shae fulufhelo kha Vhulamukanyi. Vhanna vha tshi tambudzwa nga vhafumakadzi hu pfi vha khou tou dina vhafumakadzi. Arali vhanna na vhone vha sa tsireledzwa kha u tambudzwa nga vhafumakadzi, mabulayo na khakhathi dza mutani zwi nga si fhungudzee.

3.7.5 Lufuno lwa tshelede

Kha Venda la mulovha tshelede yo vha i si ya ndeme vhunga Vhavela vho vha vha tshi lima masimu vha dadza madulu nga mavhele. Vho vha vha vha tshi fuwa khuhu, kholomo, mbudzi, nguluvhe na zwiwe zwifuwo zwine vha zwi thavha kana u zwi shidzha musi vha tshi pfa vha tshi khou toda nama.

Namusi zwithu zwo shanduka, vathu vhothe vhatuku na vhahulwane vha tshila vha tshi gidimedzana na tshelede. Ndi ngazwo na hugevhenga ho no dala. Vathu vha si na tshelede vha pfa vhutshilo vhu songo fhelela. Ndi ngazwo vhafumakadzi vha tshi vho funesa u malwa nga vhanna vho pfumaho nahone vhane vha vha na tshelede nnzhi. Nga inwe ndila khephithalizimu i khou tutuwedza mbingano dza musalauno.

Drama ya Netshirando na Munyai (2007) i bvisela khagala lufuno lwa tshelede lune lwa ita uri vhafumakadzi vha tambudze vhanna. Cicilia ha ngo vhuya a zwi dzumba na mathomoni. O vhudza khonani yawe uri ene ha khou funa Nnditsheni, u khou tou toda u mu dzhiela tshelede yothe. Izwi zwa sumbedza uri tshelede yo dina maanda kha u tutuwedza mbingano dza musalauno.

Ndi ngazwo vhafumakadzi vha tshi vho duriswa sa ndaka. Kha drama ya Netshivhuyu (1992), lufuno lwa Vho Mafanedza na Vho Mafanywa lu khou tutuwedzwa nga lufumo lwa Vho Mavhengano. Vho Mavhengano vho vha vhe na

mabindu nahone vho pfuma. Izwi ri zwi pfa musa Vho Mafanedza vha tshi dzulela u digoda uri vhone vha mutshena vha khou kolelwa nga vhapfumi. Izwi zwi amba uri Vho Mavhengano vho vha vho pfuma.

Vho Mafanywa vha funana na Vho Mafanedza vho lavhelesa lupfumo lwa Vho Mavhengano. Vho vha vho humbula uri arali Vho Mavhengano vha fhira shangoni, lupfumo lu do vha lwavho. Kha lufuno lwa avha vhavhili ri pfa vha tshi dzulela u vhamba maano a u fhirisa Vho Mavhengano shangoni. A vha ambesi nga ha u funana vhunga ulu lufuno lwo disendeka kha lupfumo lwa Vho Mavhengano. Izwi zwi sumbedza uri hu na vhafumakadzi vhane vha tambudza vhanna vhavho vha tshi khou xedzwa nga vhafarekano vha sa vha funi vha tshi khou toda tshelede.

Vhafumakadzi vha a fhurwa nga vhanna vhane vha toda u vha thuthela midi ngeno vha si na lufuno lwa vhukuma. Kha dirama idzi dzo bulwaho kha iyi tsenguluso, vhafumakadzi vho fhurwaho nga vhafarekano, a vha ngo vhuvelwa nga tshithu. Ndi khwiṅe vhathu vha tshi tangedza miṅa yavho, vha lindela zwe Mudzimu a vha vhetshela. Vho Efa na Vho Mafanedza a vha ngo wana tshithu.

3.7.6 Khonani mmbi

Kha dirama dzo bulwaho kha iyi tsenguluso ri vhona khonani dza vhafumakadzi vhane vha khou tambudza vhanna, dzo diṅea maanda kha u tutuwedza uri vhafumakadzi vha tambudze vhanna vhavho. Vhaṅwe vhafumakadzi a vha shavhi u swielela khonani dzavho na vhafarekano vha sa londi uri idzo khonani dzavho dzi na vhanna. Khonani idzi mmbi dzi itwa nga u funesa u ja na tshelede.

Kha dirama ya Netshivhuyu (1992) Vho Maria khonani ya Vho Mafanedza mufumakadzi wa Vho Mavhengano ndi vhone vhane vha khou tutuwedza uri lufuno lwa Vho Mafanywa na Vho Mafanedza lu tou duga. Netshivhuyu (1992:18) u sumbedza Vho Mafanywa na Vho Mafanedza vho ya u tanga muḍini wa Vho Maria. Henefha ndi hone he vha langana u vhulaha Vho Mavhengano.

Ri wana Vho Maria vha tshi bikela Vho Mafanywa na Vho Mafanedza zwiliwa, vha dovha hafhu vha vha thakha na nga nndu .Afha ri wana Vho Maria vha tshi khou tũtũwedza vhuada vhunga vho vha vha tshi zwi divha uri Vho Mafanedza vha na munna wavho Vho Mavhengano.

Netshirando na Munyai (2007) na vhone vha sumbedza khonani mmbi dzi tshi tũtũwedza zwiito zwi no tambudza vhanna. Khonani mmbi a dzi fhatj vhunga dzi tshi tũtũwedza u vhaiswa na u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi. Dziñwe khonani dzi ñea vhañwe vhafumakadzi ngeletshedzo mmbi ngeno dzone dzi sa didzhenisi kha zwiito zwivhi. Izwi hu vha hu u itela uri miđi ya vhañwe i pwashee yavho i sale yo tshena.

Netshirando na Munyai (2007:2) vha sumbedza Madzanga khonani ya Cicilia a ene a no khou tũtũwedza uyu Cicilia uri a tambudze Nnditsheni. Ri pfa a tshi khou vhudza Cicilia uri arali a nga wana Nnditsheni a songo mu litsha a tou farela. U dovha hafhu a vhudza Cicilia uri Nnditsheni o pfuma nahone u tewa nga u ļiwa lupfumo lwoñhe.

Nangoho tũtũhuwedzo ya Madzanga yo do shuma nga uri Cicilia o mbo di rumela mulaedza wa uri Nnditsheni a mu founele murahu. Nnditsheni o do mbo di mu founela vha mbo di farisana ndila ya u ya Polokwane. Ngei hodelani ya Polokwane, Nnditsheni na Cicilia vho mbo di edela vhoñhe. Izwi zwa mbo di ita uri tshikwekwe tsha Madzanga na Cicilia tshi shume.

Kha vhafumakadzi vhe ha farwa navho nyambedzano, vhoñhe vho sumbedza uri vhafumakadzi a vha tati na u vhudza khonani dzavho mafhungo a nduni. Arali vhafumakadzi vha sa fushei nduni, vha a vhudza khonani dzavho dzine dzi fhedza dzo vha dzhenisa daka nga thoho. Vho Mafanedza vho vha vho dzula muđini wavho na munna wavho Vho Mavhengano hu sa lilwi tshithu. Vho do xedzwa nga khonani yavho Vho Maria.

3.8 MANWELEDZO

.U tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi hu sa vhonele hu khou bvelela nga ndila dzo fhambanaho kha ddirama dzo bulwaho. Ndila dzenedzi ndi dzi tevhelaho:

- U tambudzwa lwa muhumbulo.
- U tswa tshirunzi.
- U dzhielwa masheleni.
- U tambudzwa lwa vhudzekani.
- U sa londwa na u litshedzelwa.

Zwivhanga zwa u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi kha ddirama dzo bulwaho ndi zwi tevhelaho:

- Mvelele ya Tshivenda
- U vha na thaidzo ya u sa vha na vhana.
- Vivho la u ofha u fhelelwa nga vuhadzi.
- U funesa tshede.
- U sa fulufhedzea mbinganoni.
- U sa shuma ha vhanna.

Vhanna vha tea u bvisa khagala u tambudzwa havho hu sa vhonele. A zwi thusi tshithu uri ndi munna a thi lili ndi lilela thumbuni ngeno mbiluni mulalo hu si na.

Pheledzoni musi tshitshimbili tshi tshi phulea hu bvelela khakhathi. Musi ho no vha na u huvhadzwa ha vhafumakadzi, vhanna vha sumbwa nga munwe ngeno ho thoma vhafumakadzi.

NDIMA YA VHUNA

U TAMBUDZWA HA VHANNA HU NO VHONALA KHA DIRAMA DZO BULWAHO

4.1 MARANGAPHANDA

U tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi hu no vhonala hu bvelela musi vhanna vha tshi rwiwa, u thavhiwa, u totiwa, u vetiwa na u vhaiwa huñwe na huñwe hu no bvelela kha muvhili (Caroline na David, 1999:289). U tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi kha dirama dzo topolwaho, hu bvelela nga ndila dzi tevhelaho:

4.2 U SHELELWA MULIMO ZWIWANI

Vhafumakadzi musi vha na thaidzo mutani, vha a balelwa u dzi tandulula nga ndila dzavhuḏi dzine dza sia miḏa iyo yo khwaḏha. Thaidzo dzine dza ita uri vhafumakadzi vha humbule u vhulaha vhanna vhavho ndi dzi kwamaho u sa vha na vhana, lupfumo, vivho na u shushedzwa nga vhanna. Vhanna vha hone vha vhulahwa nga ndila dza tshihuhu vhunga vhafumakadzi vha tshi tou tea u fushea uri vhanna avha vha sa ponye vhunga zwi tshi nga vha vhihela.

Kha dirama ya Mahamba (1989) ri pfa Vho Efa mufumakadzi wa Vho Thisumbwi vha tshi khou langana na vhafunzi uri vha vhulahe Vho Thisumbwi. Izwi vho vha vha tshi khou itelwa uri vha sale vha tshi funana vha sa khakhisiwi nga muthu. Vho Rabaḏa na Vho Efa vha vhona Vho Thisumbwi vho no vha tshikhukhuliso kha lufuno lwavho. Naho Vho Rabaḏa vho vha vhe mufunzi, a vha ngo tata u ḏoḏa mulimo we vha u fha Vho Efa uri vha vhulahe Vho Thisumbwi.

Vho Efa vho ḏo shelela mulimo wa vhuhali munna wavho Vho Thisumbwi. Vho Thisumbwi vho ḏo thoma u pfa vhuḏungu musi mulimo uyu u tshi vho thoma u vha tshetshekanya mala. Mahamba (1989:68) u ri sumbedza Vho Thisumbwi vha tshi khou pfa vhuḏungu vha tshi ita na u amba uri vha nga si tsha tshila. Izwi zwi sumbedza uri vho vha vha tshi khou pfa vhuḏungu vhune ha ita uri vha tame u fa uri vha si tsha vhu pfa.

Vho Thisumbwi vha ita na u hana u iswa sibadela vha tshi amba uri vha khou tōḁa u fela heneḁho hayani vhunga vha si na fulufhelo ḁa uri vha nga tshila. Lutendo murathu wavho o ḁo vhidza mapholisa vhunga o vha a tshi khou humbulela uri mmane wawe Vho Efa vha nga vha vha tshi ḁivha tshi no khou ḁa mukomana wawe. Vho Efa vho ri u vhona mapholisa vha mbo ḁi bvisela tshiphiri tshoḁhe khagala. Vho mbo ḁi nwa uyo mulimo nga u shavha mapholisa vha fhedza vho lovha.

U tambudzwa ha Vho Thisumbwi nga Vho Efa mufumakadzi wavho ndi hu no vhone vhunga vhatu vhoḁhe vhe vha vha vha hone vho kona u zwi vhona uri Vho Thisumbwi vha khou pfa vhuḁungu. Musi Vhafunzi Vho Ndiaphi na Vho Radzuma vho ya u tōlela Vho Thisumbwi, ri pfa vha tshi khou gomela na u dakaila nga u pfa vhuḁungu. Vho ita na u amba uri mala avho a khou ḁhukhukanywa.

Izwi zwi gudisa vhafumakadzi uri vha songo tambudza na u vhulaha vhanna vhavho vha tshi humbula uri vha ḁo sala vha tshi ḁiphina na vhaḁwe vhanna. Mmbwa ya ḁa iḁwe a i noni. Vho Efa na Vho Rabaḁa vho fhedza nga u lovha. Lufuno lwe vha vha vho humbula uri vha ḁo ḁiphina ngalwo muso Vho Thisumbwi vha si tsheeho, lwo shanduka u vha muloro.

4.3 U ḁHAVHIWA NGA BANGA

Kha ḁirama ya Netshivhuyu (1992), ri wana Vho Mafanedza na Vho Mafanywa vha tshi vhamba maano a u tou tōḁa muthu ane a ḁo vhulaha Vho Mavhengano. Vho ḁo wana Luvholela we a vha fulufhedzisa uri zwa u vhulaha Vho Mavhengano khae ndi zwiḁuku nahone zwo leluwa.

Vho Mafanedza mufumakadzi wa Vho Mavhengano ndi vhone vho zwifhelaho munna wavho uri hu na muthu a no khou rengisa kholomo nahone mutengo wayo u fhasi. Vho ḁo vhudza Vho Mavhengano uri munna wa hone u wanala Matondoni. Vho Mafanedza vho vha vho langana na Vho Mafanywa na Luvholela uri vha vha lindele hanefha ḁakani ḁa Matondoni hune vha ḁo vha vhaulahela hone. Vho

Mafanedza vho dovha hafhu vha vhudza Vho Mavhengano uri vha songo tuwa na vhatukana.

Vho Mavhengano vho do tanga lwendo lwa u ya Matondoni u vhona na u renga kholomo ye vha vhudzwa nga mufumakadzi wavho Vho Mafanedza. Vho ri vha tshi swika ngei Matondoni vha wana Vho Mafanywa na Luvholela vho vha lindela nga maoto matswuku. Vho ri u swika Luvholela a vha vhudza uri kha vha bwise tshelede vha vha fhe naho vha sa athu u vhona kholomo vhunga vha sa ita nga u ralo vha tshi do vhulahwa.

Vho Mavhengano vho do thoma u tavha mukosi uri vhathu vha shango vha vha thuse. A zwo ngo vha thusa vhunga hu si na o vha pfaho. Luvholela a bvisa banga a tshi toda u vha tavha nga. Vho Mavhengano vho do dilwela nga nungo dzothe. Vho do gavha banga vha tavha Luvholela nga.

U vhona zwo ralo, Vho Mafanywa vho mbo di dzhia banga vha tavha Vho Mavhengano vha mbo di lovha. Musi vha tshi vhidzelela Luvholela uri a de a vha thuse nga u hwala tshitumbu tsha Vho Mavhengano uri tshi kudzwe dakani, vha wana uri na Luvholela o lovha nga nthani ha u tavhiwa nga mufu Vho Mavhengano. Vho Mafanywa vho mbo di setsha mufu vha dzhia tshelede vha shavha.

Dirama iyi ya Netshivhuyu (1992) i sumbedza uri Vho Mavhengano vho thoma u pfa vhu tungu na u tambudzwa musi vha sa athu u welela. Vho gavha banga le la vha lo farwa nga Luvholela a tshi toda u vha vhulaha. Vho vha vha tshi khou tavha mukosi wa uri vhathu vha vha phalale, vha si wane thuso. Phangami kha tshikwekwe tsha u vhulaha Vho Mavhengano ndi Vho Mafanedza vha tshi khou thuswa nga mufarekano wavho Vho Mafanywa.

Vho Khuduba Mulovhedzi ndi muwe wa vhanna vhe ha farwa navho nyambedzano nga ha u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi. Vho Mulovhedzi vha dzula Ha Tshikambe kha la Ha Mphaphuli. Vho talutshedza uri vhanwe vhafumakadzi vha a vhulaha vhanna vhavho vha tshi toda u sala vha tshi la lupfumo na tshelede ya avho

vhanna vho vhulaiwaho. Kha d̄irama ya Mahamba (1992) Vho Mavhengano vho vhulahelwa lupfumo lwavho.

4.4 U FAFADZELWA NGA GESE I BVISAHO MIṬODZI

Muthu a si nngu ine ya shidzwa yo fhumula. Muthu a tshi vhulahwa u a d̄ilwela nga nungo dzoṭhe. Izwi zwi ita uri a thome nga u pfa vhuṭungu na u tambula musi a sa athu u vhulahwa. Vhanna vhane vha vhuṭaiswa nga vhafumakadzi vhavho vha sala vha tshi welela vho thoma vha tambudzwa. Izwi zwi itwa nga uri vhafumakadzi arali vha humbula u vhulaha vhanna vhavho, vha lwisa nga nd̄ila dzoṭhe uri vha si ponye ngauri zwa ralo vha nga dzhena khomboni.

Netshivhuyu (1992:62) u sumbedza Vho Mavhengano vha tshi khou d̄ilwela musi vha tshi khou ṭoḁou vhulahwa nga Luvholela na Vho Mafanywa. Vho Mavhengano vha pfala vha muthu wa nungo vhunga vho zwi kona u dzhavhula banga kha Luvholela vha mu ṭhavha ngaḁo a mbo d̄i lovha. Vho Mafanywa vho ḁo vha fhenya nge vha bvisa gese i no bvisa miṭodzi vha vha fafadzela ngayo vha sa tsha vhona. Musi vho kombodzala nga gese, vho ḁo vha ṭhavha nga banga vha kona u lovha.

Gese iyi ya u bvisa miṭodzi arali muthu a i hambela nga dziningo, u a bvisa miṭodzi na lumilaḁi. Izwi zwi sumbedza uri muthu u vha a tshi khou pfa vhuṭungu. Arali hu songo vha iyi gese ye Vho Mavhengano vha fafadzelwa ngayo maṭoni, vho vha vha tshi ḁo vha vho kunda nahone vho ponya lufu vhunga Vho Mafanywa vho vha vho no sala vhe vhoṭhe.

U tambudzwa uhu ha Vho Mavhengano hu khou vhangwa nga Vho Mafanedza vhane vha khou ṭoḁa u sala vha tshi funana na Vho Mafanywa. Ndi ngazwo vho rumela Vho Mavhengano afha Matondoni he vha vhulahelwa hone vha tshi ri hu na muthu a no khou rengisa kholomo. Vho vha vha tshi zwi d̄ivha uri munna wavho o vhona u tsha haḁo u kovhela ha nga ḁi vhoni.

4.5 NDI ZWIFHIO ZWI NO ǀISA U TAMBUDZWA HA VHANNA HU NO VHONALA KHA ǀIRAMA DZO BULWAHO?

Hu na zwithu zwine zwa ita uri vhanna vha tambudzwe nga vhafumakadzi nga ndila dzine dza vhone. Vhafumakadzi vha na vivho kha vhanna vhavho. A vha ǀoǀi u vhona kana u pfa uri vhanna vhavho vha khou funana na vhañwe vhafumakadzi nga nnda ha mbingano. Arali izwi zwa nga itea, vha a dzhenwa nga nyofho dza uri vha nga ǀaliwa ha malwa vhañwe.

Arali vhafumakadzi vha vhona vhanna vhavho vha tshi nga a vha tsha vha funa nahone zwi nga itea vha mala vhañwe, vha mbo ǀi ǀelwa nga muhumbulo wa u vhulaha vhanna. Zwiñwe zwa zwivhangeni zwa u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi kha ǀirama dzo topolwaho ndi zwi tevhelaho:

4.5.1 U mala vhafumakadzi vhanzhi

Vhanna vhane vha mala vhafumakadzi vhavhili na u fhira, vha a tambudzwa nga vhafumakadzi vhavho. Vhafumakadzi vha vha vha tshi khou ita muǀatǀisano uri vha vhone ane a funeswa. Arali munna a nga khakha a sumbedza uri u funesa muñwe mufumakadzi u fhira muñwe, u vha o ǀivhea kha nyimele mmbi ya u tambudzwa nga uyo ane a humbula uri ha funwi.

ǀirama ya Netshivhuyu (1992) i bvisela khagala uri munna arali a vhuya a humbula u mala mufumakadzi wa vhuvhili u mbo ǀi vha tshipondwa tsha u tambudzwa nga vhafumakadzi. Kha iyi ǀirama ri wana Vho Mavhengano vha tshi vho humbula u vhingana Nyaluvhani ngeno vha na mufumakadzi wavho Vho Mafanedza. Izwi zwo ǀo ita uri Vho Mafanedza vha thome u tambudza Vho Mavhengano.

Vho Mafanedza vho ǀo vhona khwiñe hu u vhulaha Vho Mavhengano vhudzuloni ha uri vha ǀoǀelwe muhadzinga. A vho ngo timatima u rumela munna wavho Vho Mavhengano ngei Matondoni he vha vhulahlwa hone. Vho shumisa mazwifhi a uri hu na muthu a no khou rengisa kholomo ngeno vha tshi zwi ǀivha uri vho langana na phondi dzine dza ǀo vhulaha Vho Mavhengano.

Vhamusanda Vho Masikhwa vha Ha Luvhimbi vho tšalutshedza uri vhafumakadzi vhane vha huvhadza na u vhulaha vhanna vhavho, vha tou thoma vha zwi dzudzanya zwavhuḏi ngeno vhanna vha tshi hambula uri lo lala. Musi vha si tsha hambula tshithu, vhafumakadzi vhavho vha mbo ḏi vuledza zwe vha zwi dzudzanya.

Vhamusanda Vho Masikhwa vho ḏo sumbedza uri vhafumakadzi arali vha nga vhona u nga a vha tsha funwa nga vhanna vhavho, vha a ḏelwa nga vivho lihulu line la ita uri vha tambudze vhanna vhavho. Vhañwe vha a hambula na u tou vhulaha vhanna vhavho. Vho ita na u sumbedza uri zwiwo zwo raloho zwo no ḏi bvelela afho shangoni lavho.

4.5.2 Nyemulo

Hu na vhathu vhane vha ḏiḏoḏela zwavho. Vhathu avha vha toḏa tshiñwe na tshiñwe tshavhuḏi tshi tshi vha tshavho. Ndi vhathu vha sa fushei nga zwine vha vha nazwo. Avha vhathu a vha tati u dzhiela vhañwe zwiḏukuḏuku zwine vha vha nazwo. Ndi ngazwo vhathu vhenevha vha tshi ḏiimisela na u vhulaha vha tshi itela u ḏiḏoḏela zwavho.

Mahamba (1989) u sumbedza uri nyemulo dza Vhafunzi Vho Rabaḏa ndi dzone dzo itaho uri Vho Efa vha tambudze munna wavho Vho Thisumbwi. Vhafunzi Vho Rabaḏa vho vha vho fhaḏutshedzwa nga vhana na mufumakadzi wa u luga Vho Ema. Nga nḏhani ha nyemulo, vho ḏo hambula u funana na Vho Efa mufumakadzi wa Vho Thisumbwi.

Nyemulo idzi dzi mbo ḏisa u tambudzwa ha Vho Thisumbwi hu vhonealaho. Vho Efa vho ḏo shelela Vho Thisumbwi mulimo zwiḏiwani. Vho Thisumbwi vho ḏo dakaila vho dakaila nga u pfa vhuḏungu. Vho humela dindi nge vha thuswa nga madokotela. Uhu u pfa vhuḏungu ha Vho Thisumbwi hu khou ḏiswa nga nyemulo. Nyemulo idzi dzi ita uri na vhafunzi vha hangwe uri Bivhili a i tendi muthu a tshi vhulaha.

Nyemulo dzi dovha dza ita uri ri pfe Vho Mavhengano vha tshi khou tambudzwa nga Vho Mafanedza kha dirama ya Netshivhuyu (1992). Kha iyi dirama nyemulo idzi dzi khou diswa nga lupfumo lwa Vho Mavhengano. Izwi zwi sumbedza uri na Vho Mafanedza vha tshi tenda u malwa nga Vho Mavhengano vho vha vho vhona lwone ludzula.

Vho Mafanywa vha humbela Vho Mafanedza uri vha funane naho vhothe vho vha vhe na miṭa yavho. Vho Mafanywa vho vha vho humbula uri arali vha nga funana na Vho Mafanedza, vha do kona u wana lupfumo lwa Vho Mavhengano. Ndi zwone zwo itaho uri Vho Mavhengano vha vhulahwe nga ndila ya tshituḥu.

Vho Mafanedza vha tambudza munna wavho nga u vha shela mishonga ya Tshivenda maṭoni vha tshi humbula uri vha do fa sa zwe vha vha vho laedzwa nga nanga Manukuzi. Vho Mavhengano a vho ngo vhulahwa nga iyi mishonga vhunga nanga yo vha yo vha fha mishonga i sa vhulahi.

Muṅwe wa vhafumakadzi vhe vha vhudziswa musi hu khou itwa iyi tsenguluso ndi Vho Mutshinyalo vha Maheni. Vho Mutshinyalo vho sumbedza uri vhafumakadzi vha na tshituḥu. Arali vha nga humbulela uri a vha tsha funwa nga vhanna vhavho vha a vhulaha vhanna nga ndila dzi sa todi nungo dzavho ngauri vha a ofha uri vhanna vha nga vha kunda. Vho sumbedza uri vha nga tou shumisa mulimo kana u rambela vhanna vhavho vhatu vha u vha vhulaha.

4.5.3 Vhafunzi vha sa fhulufhedzei

Vhafunzi vha tea u vha vhatu vhane vha vhavhalela zwisiwana na tshilikadzi. Vha tea u tshila vhutshilo ho khetheaho. Muṅwe na muṅwe o hanganeaho u tea u lila a tshi ya ha vhafunzi uri a wane thuso. Mufunzi a si muvhulahi kana phondi vhunga a tshi zwi divha uri Bivhili a i tendelani na u vhulaha. Mufunzi ha iti zwa vhupombwe vhunga Mudzimu o zwi ilisa.

Dirama ya Mahamba (1989) i ri sumbedza Vhafunzi vha sa fulufhedzei. Vho Rabaḁa ndi Mufunzi kha tshivhidzo tshine Vho Thisumbwi na Vho Efa mufumakadzi wa Vho Thisumbwi vha vha miraḁo. Vho Rabaḁa vho ḁo funana na Vho Efa nangwe vha tshi zwi ḁivha uri ndi vhupombwe.

Zwi ofhisaho ndi musi tshivhi tsha vhupombwe tsho no hulela kha Vhafunzi Vho Rabaḁa. Vho ḁo vhone Vho Thisumbwi vho no vha tshikhukhuliso vhukati havho na Vho Efa. Vho Rabaḁa vho ḁo ḁea Vho Efa tshibodelo tsha mulimo uri vha shelele munna wavho Vho Thisumbwi. Izwi zwi ri sumbedza uri hu na vhafunzi vho dzumbamaho nga dzina ḁa Mudzimu ngeno vha sa fulufhedzei.

Musi Vho Efa vho no shela uyu mulimo zwiliwani zwa Vho Thisumbwi vho ḁo thoma u ḁhukhukanywa mala. Vho ḁo vhonala vha tshi khou pfa vhuḁungu vhuhulu. Vho vhuya vha vhudza na Vhafunzi Vho Ndiaphi na Vho Radzuma uri vha songo linga Mudzimu nga u vha rabelela uri vha fhole. Izwi vho zwi amba nga hone u pfa vhuḁungu.

Vho Muvhango vhane vha vha Mushumelavhapo ngei ḁhohoyandou vho sumbedza uri kha zwiḁwe zwiwo, vhafunzi vha sa fulufhedzei vha a kwamea kha u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi. Vho sumbedza uri vhaḁwe vhafumakadzi vhane vha vha miraḁo ya tshivhidzo, vha a ḁalutshedza vhafunzi thaidzo dzavho vha na ndavhelelo ya uri vha ḁo wana thuso. Vhafunzi vhenevho vha fhedza vha tshi vho funana na avho vhafumakadzi.

4.5.4 Lupfumo

Vhafumakadzi vhanzhi vha tshi funa munna vha vha vho sedza lupfumo. Musi vho no dzhena mbinganoni zwi a bvela khagala musi vha tshi vho vhuelelana na vhafunwa vhavho vha kale. Izwi zwi thoma u ḁisa thaidzo muḁani. Kanzhi ri wana munna a tshi vho tambudzwa nga ḁila dzi vhavhaho. Musi thaidzo dza muḁani dzo no hulela, mufumakadzi u a vhamba maano a u vhulaha munna uri a kone u vhuelelana na wawe wa kale.

Netshivhuyu (1992) o zwi sumbedza zwavhuḁi uri lupfumo lwa muthu wa munna ndi tshiḁwe tsha zwivhangi zwa u tambudzwa ha vhanna hu no vhoneala. Izwi ri zwi vhona musii Vho Mafanedza vha tshi vhuvelelana na munna we vha vhuva vha funana nae kale, ane a vha Vho Mafanywa.

Musi vho no vhuvelelana na Vho Mafanywa, Vho Mafanedza vha vho langana uri vha vhulahe Vho Mavhengano. Vho Mafanywa vha tou amba vha tshi khou vhudza Luvholela uri Vho Mavhengano arali vha fa musadzi na mabindu zwi ḁo vha zwavho. Izwi zwi sumbedza uri Vho Mafanywa vho vha vha tshi khou ḁo lupfumo lwa Vho Mavhengano. Ndi ngazwo vho ḁo fhedza nga u vhulaha Vho Mavhengano vha tshi humbula uri vha ḁo sala vho lu fukula.

Vhafunzi Vho Mutshekwa vho sumbedza uri hu na vhafumakadzi vhane vha shumisa mbingano sa ḁila ya u wana tshede na lupfumo. Vho sumbedza uri vhaḁwe vhafumakadzi vha a ḁisendedza tsini na vhanna vho pfumaho uri vha vha ambise. Musi vho no vha funa vha a kuvhanganya masheleni na lupfumo nga zwiḁuku. Musi vho no vhona uri vho no fushea, vha a funa munna ane vha khou tou mu funa nga mbilu yavho. Munna o malaho u a vhulahwa nga mulimo kana nga u tou rambelwa vhatu uri vha mu vhulahe.

4.5.5 U dzhiela vhafumakadzi fhasi

Vhanna vha dzhiela vhafumakadzi fhasi zwi tshi ḁa kha uri vha nga vha huvhadza kana u vha vhulaha. Vhanna naho vha nga eletshedzwa uri vha thanyeke vhafumakadzi vavho kha u tambudzwa uhu hu no vhoneala, vha fhedza nga u amba uri mufumakadzi a hu na tshine a nga tshi ita. Vhaḁwe vhanna nga lunyadzo lwonolu, vha shelwa nga maḁi o vhalaho, u ḁhavhiwa nga dziphanga na u huvhadzwa nga zwihali vha songo humbula.

Netshivhuyu (1989) u sumbedza mubvumbedzwa Vho Mavhengano sa muthu a no nyadza vhafumakadzi zwi tshi ḁa kha uri vha nga vha vhulaha kana u vha tambudza lu no vhoneala. Vho Nyambobvu mme avho vho vha vha tshi dzulela u vha vhudza uri vha thanyeke Vho Mafanedza ngauri vha nga vha vhulaha. Vho Mavhengano vho

vha vha tshi dzulela u amba uri Mafanedza ndi mufumakadzi a hu na tshine a nga ita.

Vho Mafanywa na Luvholela vho ita na u ḡa vha ima khoroni ya muḡi vha fha Vho Mafanedza mushonga wa u ita uri Vho Mavhengano vha fe. Vho Mavhengano a vho ngo zwi dzhia sa zwithu zwi no dina. Izwi zwo ḡo ita uri vha vhuye vha vhulahwe ngei Matondoni nga Vho Mafanywa na Luvholela.

Kha ḡirama idzi dzo topolwaho vhafumakadzi vha khou tambudza vhanna nga u tou vha rambela vhathu uri vha vha vhulahe. Nḡila dzine dza shumiswa kha u vhulaha vhanna dzi thoma dza vha tambudza. Vho Thisumbwi mulimo we vha shelelwa nga Vho Efa wo vha tambudza na u vha pfisa vhuḡungu. Na Vho Mavhengano vho ḡo sala vha tshi welela vho thoma nga u tambudzwa.

4.5.6 U fhurwa ha vhafumakadzi

Vhafumakadzi vhanzhi vha tambudza vhanna vhavho nga ṅwambo wa u fhurwa nga vhanna vha songo vha malaho. Vhanna vhane vha vha fhura hu vha hu na zwine vha khou ḡoḡa. Vhaṅwe vhanna vha vha vha tshi khou ḡoḡa tshelede kana ndaka ya afho muḡini. Musi vha tshi vho funana, munna u ḡuḡuwedza mufumakadzi uri a ḡale munna kana vha mu vhulahe. Vhanna vha zwi ita nga u sumbedza lufuno lwo kalulaho lwa tshifhinganyana. Musi vhafumakadzi vho no fhurwa na vhanna vho no wana zwine vha khou ḡoḡa, lufuno ulu lu mbo ḡi fela mbevha.

Vhaṅwe vhafumakadzi vha tshinya mbingano dzavho nga ṅḡhani ha u fhurwa nga vha farekano. Kha ḡirama ya Mahamba (1989) ri wana u fhurwa ha vhafumakadzi hu tshi khou bvelela. Vho Efa vha fhurwa nga Vho Rabaḡa vha vhuya vha humbula na u vha ḡahela. Ri pfa vha tshi vhudza Vho Rabaḡa uri vha vha male vha dzule vhoḡhe. Vha sumbedza uri Vho Thisumbwi a si munna wavho ndi muhadzinga wavho.

U fhurea ha vhafumakadzi, hu bvelela na kha ḡirama ya Nḡtshivhuyu (1992). Vho Mafanywa madzuloni a u tshimbila na mufumakadzi wavho ngei Tshitandani, ri wana vha tshi vho ima na Vho Mafanedza vha tshi vho langana u vusa lufuno lwa kale.

Vho do mbo di funana vha langana u tlangana Tshifulanani ha khonani ya Vho Mafanedza. Izwi zwi khwaṭhisedza uri vhaṅwe vhafumakadzi a vha lengi u fhurea.

4.5.7 U shuma lwo kalulaho

Vhaṅwe vhanna vha futelela kha mishumo yavho lune vha sa tsha ri tshithu nga vhafumakadzi vhavho. Vhafumakadzi vha avho vhanna vha a vhulawa nga vhumvumvu musi vhanna vhavho vha tshi bva vha vhuya ngaḽo. Vhafumakadzi vha mbo di lingea vha fhurwa nga vhaṅwe vhanna. Musi vho no wana vhanna vhane vha ita vha tshi vha bvisa vhumvumvu, vha vho nyadza na u nyala vhanna vho vha malaho.

Netshivhuyu (1992) u sumbedza Vho Mavhengano sa munna mushumi. Vha bva nga matsheloni vha vhuya li tshi kovhela. Vha na bindu la butshara line la ita uri vha vuwe vha tshi yo ṭoda kholomo ya u ṭhavha. Ndi ngazwo Vho Mafanedza vha tshi wanala vhe vhoṭhe ngei mavhengeleni a Tshitandani. Vha ita na u amba vha tshi khou vhudza Vho Mafanywa uri zwigwili zwine zwa nga Vho Mavhengano zwi nga si tshimbile na muthu a ngaho vhone. Izwi zwo do vulela ndila Vho Mafanywa uri vha vhuelelane na Vho Mafanedza.

4.6 NDILA INE U TAMBUDZWA HA VHANNA HU NO VHONALA HA DZHIWA NGAYO KHA DIRAMA DZO BULWAHO

U tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi hune ha vhone ha dzhiwa nga ndila dzo fhambanaho kha dirama dzine iyi tsenguluso ya disendeka ngadzo. Afha ri do sengulusa uri Vhulamukanyi na zwitshavha zwi vhone hani u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi hune ha tou vha khagala.

Ano maḽuvha arali ha hwelelwa muthu wa munna uri o tambudza mufumakadzi kana ṅwana, u wana khothe dzo ḽala nga madzangano a vhafumakadzi a tshi khou huwelela na u gwalaba uri muhwelelwa a wane tshigwevho tshi lemelaḽo. Kha dirama dzo bulwaho, ri do ṭoda u vhone arali Vhulamukanyi na zwitshavha vha tshi dzhiela ṅṅha u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi. Afha ri do lavhelesa

zwiimiswa zwi tevhelaho uri zwi dzhiela hani n̄tha u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi kha ḡirama dzo bulwaho.

4.6.1 Vhulamukanyi

Kha ḡirama dza Mahamba (1989) na N̄etshivhuyu (1992) hu na u dzhenelela ha Vhulamukanyi kha u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi hune ha vhone. Kha u dzhenelela honohu ri wana vhanna vhe vha thusa vhafumakadzi kha u tambudza vhanna vhavho vha tshi dzhiwa sa vhone vhatambudzi ngeno phangami kha u tambudza vhanna hu vhafumakadzi.

Kha ḡirama ya Mahamba (1989) ri wana Vho Efa vha vhone vhe vha tuṭuwedza Vho Rabaḡa uri vhone vha khou ṭoḡa u tou dzula navho muḡini wavho sa mufumakadzi wavho. Vho vha vha tshi dzulela u vha vhudza uri arali vha tshi vha funa vha tea u tou vha dzhia vha dzula navho.

Naho Vho Rabaḡa vho edzisa u tou vhamba maano a uri Vho Efa vha ye muḡini wavho sa muthu a no khou ya u rabelelwa, Vho Efa vho vha na lunane lwa uri vha khou ṭoḡa u vha mufumakadzi wa Vho Rabaḡa, a vha tsha funa Vho Thisumbwi.

Vho Rabaḡa vho vhuya vha neta nga u gungulelwa nga Vho Efa vha ṭoḡa mulimo wa u vhulaha Vho Thisumbwi. Mulimo uyu wo ḡo shelelwa Vho Thisumbwi nga Vho Efa mufumakadzi wavho. Vho Efa ndi vhone vho shelaho mulimo zwiḡiwani zwo ḡiwaho nga Vho Thisumbwi. Vho Efa a vho ngo hana u shelela munna wavho mulimo. Vho vha na tshiṭuhu vha shela mulimo zwiḡiwani zwa Vho Thisumbwi.

Musi mapholisa vha tshi vho ita ṭhoḡuluso, vho ḡo fara Vho Efa. Madzuloni a uri Vho Efa vha senge na u wana ṭhamu ya u tambudza munna wavho nga u vha shelela mulimo, ri wana Vho Efa vha tshi mbo ḡi shavha musi mapholisa a tshi khou vha fara. Vho ḡo nwa mulimo wo salaho. A vho ngo fhedza tshifhinga vha tshi khou ḡi tshila. Vho mbo ḡi lovha vha songo senga mulandu uyu wa u tambudza munna wavho.

Thandululo ya vhutshinyi nga u divhulaha zwi tšutšuwedza zwine murero wa Tshivenda wa amba u tshi ri “Phundulu ndi a dzama, zwivhi ndi sia ndo ita”. Vho Rabađa vho thusaho u tšoda mulimo wa u vhulaha Vho Thisumbwi, vha fhedza nga u dinembeledza vha fa vha tshi tambula ngeno Vho Efa vho itaho mushumo muhulwane wa u shela mulimo zwiliwani zwo liwaho nga Vho Thisumbwi vha tshi mbo di nwa mulimo vha lovha na zwenezwo vha songo lifha milandu yavho.

Afha ri wana Vhulamukanyi vhu songo dzhiela ntha u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi. U tambudzwa ha Vho Thisumbwi nga Vho Efa ndi hune ha vha khagala. Vho Jisa Vho Thisumbwi mulimo wa vuhali vha dovha vha tou diambulula musi vha tshi vho vhona mapholisa. Mulandu uyu wo vha wo tea wo swika kotho wa sengiwa.

Vhulamukanyi ho vha ho tea ho nea khatulo kana tshigwevho tshi lemela ho u itela uri vhafumakadzi vha tate u tambudza vhanna vhavho na u didzhenisa kha u luka zwikwekwe zwa u vhulaha vhanna. U sa dzhiela ntha u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi zwi ita uri vhafumakadzi vha ise phanda na u tambudza vhanna.

Kha dirama ya Netshivhuyu (1992) u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi na hone ho swika Khoroni ya Vhulamukanyi. Vho Mafanedza ndi vhone vho kungaho Vho Mafanywa uri vha tangane ngei Tshifulanani mugini wa Vho Maria. Vhe hengei vho do langana uri ndi khwiwe vha tshi vhulaha Vho Mavhengano uri vha sale vha tshi funana hu si na ane a vha khakhisa.

Musi zwa u shumisa mishonga i bvaho kha nanga Manukuzi kha u vhulaha Vho Mavhengano zwo no bala, Vho Mafanywa na Vho Mafanedza vho do langana u tšoda muthu wa u vhulaha Vho Mavhengano nga zwihali. Ho do wanala Luvholela we a sumbedza uri ene u vhulaha muthu ha u dzhii sa tshithu.

Duvha ja u vhaulahwa ha Vho Mavhengano, muthu we a shuma tshipida tsha ndeme ndi Vho Mafanedza mufumakadzi wavho. Vho Mafanedza vho do zwifhela Vho Mavhengano uri hu na muthu a no khou rengisa kholomo ngei Matondoni. Vho Mafanedza vho vha vho langana na Luvholela na Vho Mafanywa uri vha lalele Vho

Mavhengano henefho Matondoni hune vha tea u vhulahlwa hone. Nangoho vho do ya vha vhulahlwa henefho.

Musi mulandu uyu wa u vhulahlwa ha Vho Mavhengano u tshi vho sengwa ngei Khothe Khulu ya Muṭula, ri wana Vho Mafanywa vha tshi newa khaṭhulo ya u ya thamboni. Zwi mangadzaho ndi musii Vho Mafanedza vha tshi newa tshigwevho tsha miṅwaha ya fumbili. Vho Mafanedza ndi vhone vho itaho uri Vho Mavhengano vha vhulahlwe.

Khaṭhulo iyi i na maṭo vhunga vhanna vha tshi vhone sa vhone vha no tambudza ngeno vhafumakadzi vha tshi vhavhalelwa nga khothe. Izwi zwi khou di ya phanda na namusi. Arali vhanna vha tambudzwa nga vhafumakadzi, milandu ya hone a i dzhielwi nṭha. Na vha nyandadzamafungo a vha ambesi ngayo. Arali munna a vhulaha mufumakadzi zwi dzinginyisa lifhasi lothe.

4.6.2 Zwitshavha zwa vhadzulapo

U nyanyuwa ha vhadzulapo hu ya nga u fhambana musii zwi tshi kwama u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi hune ha vhone. Musii hu tshi vha na zwiwo zwa u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi nga vhanna, ri wana khothe dzi tshi dala nga vhafumakadzi na madzangano a vhafumakadzi na vhanna vha tshi gwalabela na u lwa na u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi.

Arali ha vha na zwiwo zwa u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi, madzangano a vhafumakadzi na a vhanna ha dadzi khothe. Vhanna vhane vha khou tambudzwa nga vhafumakadzi a vha tikedziwi. Ndi ngazwo na u bvela khagala vha sa zwi iti. Izwi zwi ita uri u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi hu endebele sa tshilonda tsha ṅwatela.

Netshivhuyu (1992) u khaṭhisedza u sa dzhielwa nṭha ha u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi. Ngei Khothe Khulu ya Muṭula ri wana vhafumakadzi vho dadza khothe vha tshi khou sema Vho Mafanywa na u gwalabela uri khothe i nee Vho

Mafanywa tshigwevho tshihulwane. A ri pfi avha vhafumakadzi vha tshi sema Vho Mafanedza na u ṭụṭuwedza khothe uri i vha fhe tshigwevho tshihulwane.

Izwi zwi sumbedza uri zwitshavha zwa vhadzulapo zwi khou ḡi dzhia vhanna vha vhone vha no tambudza u fhira vhafumakadzi. Khothe na yone yo mbo ḡi ṭụṭuwedzea kha u ḡea tshigwevho. Ri wana Vho Mafanywa vha tshi ḡewa tshigwevho tsha thambo ngeno Vho Mafanedza vha tshi tou nyambudzwa nga luṭaṅwana lwa miṅwaha ya fumbili fhedzi.

Mahamba (1989) u sumbedza u tambudzwa ha Vho Thisumbwi nga Vho Efa hu songo dzhielwa ṅṅha nga zwitshavha zwa vhadzulapo. Musi Vho Thisumbwi vha tshi khou dakaila vho no ḡa mulimo, ri wana hu si na u phalala na u lwa na zwiito izwi zwa Vho Efa. Hu pfala Lutendo, Vho Ema, mapholisa na manese fhedzi. Izwi zwi sumbedza uri u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi hu khou ṅaṅa nga ṅwambo wa uri vhadzulapo vha sokou ṭanzwa maṭo vha lavhelesa.

4.6.3 Kereke

Kereke ndi tshiimiswa tshine tsha tea u lwa na u tambudzwa ha muthu muṅwe na muṅwe hu sa sedzwi mbeu, Mudzimu ha ṭaluli. Vhafunzi vhanzhi vha a ranga zwitshavha vha ya khothe u gwalabela u tambudzwa ha vhana na vhafumakadzi. A si vhafunzi vhanzhi vhane vha sumbedza u lwa na u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi.

Kha ḡirama ya Mahamba (1989) Vho Thisumbwi vha khou tambudzwa nga Vho Efa vhane vha khou funana na Vho Rabaḡa vho rangaho tshivhidzo phanḡa. Tshivhidzo tshenetshi a tshi ri tshithu nga vhuḡa vhu no khou itwa nga Vhafunzi. Musi Vho Rabaḡa vha tshi khou vhidza Vho Radzuma uri kha vha hume vha vha ṭalutshedze nga ha tshiphiri itshi, Vho Radzuma na Vho Ndiafhi vha mbo ḡi ṅala vha ṭuwa.

Itshi tshivhidzo tsha Vho Rabaḁa tshi sumbedza tshi si na vhuḁifhinduleli. Zwiḁwe zwivhidzo kana kereke dzi a khaula mufunzi ane a ita zwa vhuḁa. Kha iyi kereke ri wana ḁi ḁa maladze Vho Rabaḁa vha tshi tou ita na u dzhia mufumakadzi wa Vho Thisumbwi vha mu isa hayani havho vha tshi ri vha khou mu rabelela.

4.7 MANWELEDZO

U tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi hune ha vhonele hu na masiandoitwa a vhavhaho nga maḁa. Miḁa i a pwashea, vhanna vha a vhulahwa na u pfiswa vhuḁungu nga vhafumakadzi. Musi vhafumakadzi vho no vhulaha vhanna vhavho, zwe vha vha vho humbula uri vha ḁo zwi wana, a vha tsha zwi wana. Kanzhi hu sala u ḁisola musu vhafumakadzi vho no vha thumbuni ya lukhohe.

Vho Efa vho shelela munna wavho mulimo vha tshi ḁoḁa u sala vha tshi ḁiphiḁa na Vhafunzi Vho Rabaḁa. Vho fhedza nga u lovha nga mulimo we vha u shelela Vho Thisumbwi. Vho Mafanedza musu vha tshi vhulaisa Vho Mavhengano, vho vha vha tshi ri vha ḁo sala vho lu fukula lupfumo lwa Vho Mavhengano. Vhoḁhe Vho Rabaḁa na Vho Mafanywa a vho ngo wana zwe vha vha vho humbula uri vha ḁo zwi wana. Vho Rabaḁa vho fa nga u ḁihunga ngeno Vho Mafanywa vho gwevhelwa thambo.

Vhafumakadzi vha a balelwa u langa vivho ḁavho. Vhanna arali vha humbula u mala mufumakadzi wa vuvhili, vha vha vha tshi khou ḁilonga muliloni. Musi vhafumakadzi vha tshi vshivhana, vha tambudza munna. Ane a vhona u nga ha funwi, u mbo ḁi konyolola nga u vhulaha munna. Vhafumakadzi vha ofha u vhulaha nga zwihali. Vha funesa mishonga na u tou ramba vathu vha u vhulaha vhanna vhavho.

Vhulamukanyi vhu tea u khwaḁhisa tshandḁa kha u lwa na u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi. Zwo iteaho kha ḁirama ya Netshivhuyu (1992), zwi a ḁuḁuwedza vhafumakadzi uri vha ise phandḁa na u vhulaha khathihi na u tambudza vhanna. Tshigwevho tshe tsha ḁewa Vho Mafanedza tsha miḁwaha ya fumbili a tshi fushi. Izwi zwi sumbedza uri Vho Mafanywa vho ḁewa tshigwevho tsha thambo nga uri ndi vha munna.

NDIMA YA VHUTANU

TSENGULUSO YA MANWELEDZO, MAWANWA NA THEMENDELO YA THODISISO

5.1 MARANGAPHANĀ

Ndima iyi i nekedza manweledzo, mawanwa na themendelo ya thodisiso. Tshipikwa tshihulwane ndi u bvisela khagala zwe iyi thodisiso ya zwi swikela na u ita themendelo dzine dza nga fhelisa u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi.

5.2 MANWELEDZO

Thodisiso iyi yo sengulusa u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi kha dirama dza Mahamba (1989), Netshirando na Munyai (2007) na Netshivhuyu (1992).

- Ndima ya u Thoma yo angaredza ndivho, zwipikwa, ngona na ndeme ya iyi thodisiso.
- Ndima ya Vhuvhili yo sengulusa mañwalwa a vhañwali vho fhambanaho vho ñwalaho nga ha u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi. Tshipikwa tshihulwane ndi u toḁa u bvisela khagala uri vhañwali vho fhambanaho vha ri mini nga u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi.
- Kha ndima ya Vhuraru ho senguluswa u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi hune hu si vhone. Ndivho khulwane ndi u toḁa u bvisela khagala uri vhanna vha a tambudzwa nga ndila dzine vhañwe vhatu vha sa kone u dzi vhona. Vhatu vha nga tou sala vha tshi vhona masiandoitwa a no ḁiswa nga ndila idzi.
- Ndima ya Vhuḁa yo sengulusa u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi hune ha vhone kha dirama dzo bulwaho. Tshipikwa tshihulwane ndi u toḁa u bvisela khagala uri na vhanna vha a tambudzwa nga vhafumakadzi nga ndila dzine dza tou vha khagala. Ndima iyi i angaredza na zwithu zwine zwa tuḁuwedza
- u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi.

5.3 MAWANWA

Kha dīrama dzo bulwaho kha iyi tsenguluso ya u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi, vhanna vha khou tambudzwa nga ndila dzo fhambanaho. Na vhatu vhe vha vhudziswa malugana na u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi, vho khwaṭhisedza uri ndi ngoho vhanna vha khou tambudzwa nga vhafumakadzi. Kha dīrama dzo bulwaho, ho wanala uri vhanna vha khou tambudzwa nga ndila dzi tevhelaho:

- U seṅwa phanda ha vhana.
- U fhindulwa nga zwiambela.
- U sa kuvhelwa na u ainelwa zwiambaro.
- U tambudzwa lwa vhudzekani.
- U sasaladzwa vhukati ha vhatu.
- U huvhadzwa nga zwihali na u vhulahwa.
- U ḷiswa mulimo wa u vhulaha.
- U dzhielwa masheleni a si na vhukono.

5.4 ZWIVHANGI ZWA U TAMBUDZWA HA VHANNA NGA VHAFUMAKADZI KHA DİRAMA DZO BULWAHO

U tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi kha dīrama dza Mahamba (1989), Netshirando na Munyai (2007) na Netshivhuyu (1992) ho tuṭuwedzwa nga zwithu zwi tevhelaho:

- Thaidzo ya u sa beba kana u vha na vhana muṭani. Izwi zwi ita uri vhafumakadzi vha nyadze vhanna vhavho vha thome zwa u funana na vhaṅwe vhanna.
- Vhanna vhane vha mala vhafumakadzi vhavhili kana vhanzhi, vha a tambudzwa nga vhafumakadzi.

- Lupfumo na ndaka zwi a tambudzisa vhanna nga vhafumakadzi. Vhañwe vhafumakadzi vha funa munna vha tshi khou tōḁa ndaka kana lupfumo lwawe. Musi vho no funana, munna u a tambudzwa a itwa na u vhulahwa uri mufumakadzi a sale na ndaka kana lupfumo.
- U fulufhela muthu nga ḁḁila yo kalulaho zwi a wedza khomboni. Naho muthu a nga vha mufunzi kana mutendi hani ho ngo tewa u fulufhelwa vhunga Mudzimu a ene ane a fulufhedzea e eḁhe.

5.5 MASIANDOITWA A U TAMBUDZWA HA VHANNA NGA VHAFUMAKADZI KHA ḁIRAMA DZO BULWAHO

U tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi hu na masiandoitwa a tevhelaho:

- U ḁisa mpfu na mabulayo a songo lavhelelwaho.
- U farwa na u ḁewa zwigwevho zwi konḁaho.
- Miḁa i a pwashea.
- Pfunzo ya vhana i a thithisea.
- Vhanna vha a ḁivhulaha

5.6 THEMENDELO

Mawanwa a iyi ḁhoḁisiso a themendela zwi tevhelaho:

- ḁhoḁisiso iyi i themendela uri u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi kha hu dzhielwe ḁḁha nga zwitshavha, Vhulamukanyi, Muvhuso na Madzangano a si a Muvhuso.
- Vhanna vha tea u bvela khagala musu vha tshi tambudzwa nga vhafumakadzi vhunga u zwi dzumba zwi tshi ḁisa dzimpfu na khakhathi dza miḁani.
- Vhafumakadzi vha tea u thoma mabembela a u lwa na u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi vhunga hu na vhanna vho rangaho phanḁa madzangano a no lwa na u tambudzwa ha vhafumakadzi na vhana.

- Vhanna na vhone kha vha thome madzangano a u lwa na u tambudzwa havho nga vhafumakadzi. Izwi zwi do ita uri vha tikedzane vha fhedze vho wana thandululo.
- Musi hu na thaidzo muṭani, vhoṭhe munna na mufumakadzi kha vha dzule vha ambe uri thaidzo dzi tandululwe nga mulalo.
- Vhafumakadzi vha tea u ḡivha na u ṭangedza uri vhana ndi mpho ya Mudzimu nahone u sa vha na vhana a si u seṅwa nga Mudzimu.
- Vhafumakadzi vhane vha tambudza na u vhulaha vhanna vha tea u wana zwigwevho zwine zwa konḡa hu si vhe na u ṭalula nga mbeu.

5.7 MAGUMO

Ndima iyi yo zwi kona u bvisela khagala mawanwa na themendelo malugana na u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi kha ḡirama dza Mahamba (1989), Netshirando na Munyai (2007) na Netshivhuyu (1992).

Tsenguluso iyi a yo ngo fara zwoṭhe malugana na u tambudzwa ha vhanna nga vhafumakadzi vhunga yo tou ḡisendeka kha ḡirama dzo bulwaho. Hu na mushumo munzhi une wa khou ḡi tehwa u itwa nga vhaṭodisisi vhunga vhanna vha tshi khou tambudzwa nga vhafumakadzi kha masia manzhi a vhutshilo. Demokirasi yo ḡa sa muhwe, ṭhoḡisiso dzi ngaho iyi dzi nga fhungudza u tambudzwa ha vhanna na u ita uri vhathu vhoṭhe vha pfesese ppanelo dzavho hu tshilwe lo lala.

BUGUTSHUMISWA

Allan, J. A. 1999. *The Sociology of the Family*. London: Blackwell Publishers.

Eldredge, J. 2010. *Wild at Heart: Discovery of Man's Soul*. New York: Thomas Nelson.

Bible Society of South Africa. *The Bible in Venda*. Bellville: Bible Society of South Africa.

Bryson, V. 1999. *Feminist Debates: Issues of Political Practice*. London: McMillan Press LTD.

Caroline, L. & David, H. 1999. *Psychology Today*. New York: Sussex Publishers.

Cherryl, W. 1991. *Women and Resistance in South Africa*. New York: Monthly Review.

Claire, E. & Judith, B. 2000. *Social Psychology*. New York: Pearson Education Inc.

Cohen, L. 2007. *Research Methods in Education*. New York: Routledge.

Frebert, M.S. 2009. *References for Examining Assaults by Women on their Spouses or Male Partners*. California: Long Beach.

Gibson, H. B. 1992. *The Emotional and Sexual Lives of Older People*. New York: Chapman and Hall.

Jeater, D. 1993. *Marriage, Perversion and Power: Construction of Moral Discourse in Southern Rhodesia*. New York: Clarendon Press.

Knox, D. and Schacht, C. 2005. *Choices in Relationships*. New York: Thompson Wadsworth.

- Kosberg, J. I. 1998. The Abuse of Elderly Men. *Journal of Elder Abuse and Neglect*.19 (3) 64-84.
- Lammana, M. A. & Riedman, A. 1997. *Marriages and Families. Making choices in Diverse Society*. New York: Wadsworth Publishing Company.
- Lauer, R. H. 1994. *Marriage and Family: The Quest for Intimacy*. San Diego: Brown and Benchmark.
- Mahamba, A. M. 1989. *Zwo Lungwa*. Polokwane: NAM Publishers.
- Maswanganyi, E. 2009. *The Power of Love for Husbands and Wives in Marriage*. Tanzania: Mwandini Publishers.
- Meadows, R. J. 2001. *Understanding Violence and Victimization*. New Jersey: Prentice Hall.
- Mendel, M. P. 1996. *The Male Survivor: The Impact of Sexual Abuse*. California: SAGE Publishers.
- Morgan, R. 1970. *Sisterhood is Powerful*. New York: Vintage Books.
- Murty, S. A. 2003. Physical and Emotional Abuse Reported by Men and Women in Rural Community. *American Journal of Public Health*, 93 (7) 1073-1075.
- Mwamwenda, T. S. 2004. *Educational Psychology: An African Perspective*. Sandton: Manna Heine.
- Netshirando, M. & Munyai, T. 2007. *Ho Vhifha*. Tlohooyandou: New Productions.
- Netshivhuyu, M. J. 1992. *Vho Lu Fukula*. Pietermaritzburg: Shutter & Shooter.
- Ovetta, S. 1999. *The Gazette*. Colorado: Freedom Newspapers, Inc.

Ramazanoglu, C. 1989. *Ferminism and the Contradictions of Opressions*. New York: Routledge.

Ronald, W. & Smith, A. F. 1981. *Social Problems: Role, Institutional and Societal Perspectives*. New York: Ray Ashton.

Scott, C. & Randall, C. 2001. *Sociology of Marriage and Family: Gender, Love and Property*. Canada: Wadsworth.

Sikhwivhilu, A. A. 2004. *Musadzi Vhukuma ndi Bindu*. Ṭhohoyandou: Jefec.

Wood, J.T. 2007. *Gendered Lives: Communication, Gender and Culture*. Canada: Wadsworth.